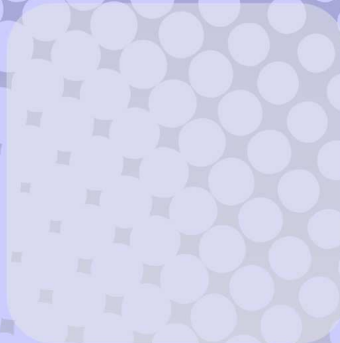

DEUROPE

Central European Journal of Regional Development
and Tourism

ISSN 1821-2506

DETUROPE

**THE CENTRAL EUROPEAN JOURNAL OF REGIONAL
DEVELOPMENT AND TOURISM**

ISSN 1821-2506

Vol. 3 Issue 3

2011

TABLE OF CONTENTS

EDITORIAL	3
Original scientific papers:	
ARBEITSSUCHT UND BURNOUT- SYNDROM – AKTUELLE RISIKOFAKTOREN DES MANAGERS DER GEGENWART Jan Molek.....	5
POHYBOVÉ AKTIVITY A TĚLESNÁ RELAXACE JAKO VÝZNAMNÁ SOUČÁST ŽIVOTNÍHO STYLU Vladislav Kukačka, Dagmar Škodová Parmová.....	20
PREFERENCES OF FRESH GRADUATES FROM J. SELYE UNIVERSITY IN FINDING EMPLOYMENT Ingrid Szabó.....	30
A KÖZLEKEDÉS SZEREPE A SZERB-MAGYAR HATÁRRÉGIÓ FEJLŐDÉSÉBEN Éva Szügyi, György Sefcsich	46
Review:	
MIGRÁCIÓS KARRIERKÖVETÉSI VIZSGÁLATOK A VAJDASÁGI MAGYAR FIATAL KÖZGAZDÁSZOK ÉS MÉRNÖKÖK KÖRÉBEN Éva Szügyi, Zoltán Takács	66
Professional paper:	
TOURISTS' PERCEPTION ON THE IMAGE OF KANJIZA AS A TOURIST DESTINATION Nataša Mitrović.....	85
SOUTH PANNON FOOD CHAIN NETWORK PROJECT András Ricz, Sándor Somogyi, Szabó Zoltán, Tivadar Bunford, Verona Molnár.....	96

EDITORIAL

It is a pleasure for the Editor-in-Chief to introduce the sixth issue of the online journal, which offers a possibility for the international community of professionals working in the fields of regional and rural development or tourism to exchange their ideas and research results or practical achievements.

As seen from the previous issues, CEJRDT is an online journal with open access to the interested community of researchers and practitioners. The Editorial Board of the Journal is made up of Czech, Hungarian and Serbian members. The papers are published in English and German as the two main tools of international communication in the regions, but the journal intends to support national languages as well, allowing the publication of papers in Czech, Hungarian and Serbian – with English summaries. The strict review process coordinated by the three editorial boards and the joint scientific boards of the journal guarantees the quality and professional value of published papers. The papers can be read on the homepage of the journal, or downloaded as printable PDF files. Authors wishing to publish their results can also find the guidelines and contact addresses in the homepage.

According to the decision of the editorial board made in May 2011, we will publish at least three issues every year with at least six essays in each. For preserving the strict formal requirements from earlier and strengthening the institution of reviewing, we definitely insist on providing a correct English summary beside every paper written in Czech, Hungarian and Serbian.

The editorial board wishes to ensure the presentation of the articles in SCOPUS, which is one of the greatest and most important abstract and citation databases of peer-reviewed literature. Shortly we will also establish contacts with other databases for the same purpose.

In order to strengthen national languages, we strongly recommend the Czech, Hungarian and Serbian authors to attach a summary in their native language as well when they publish essays in English or German.

The sixth issue differs in its contents from the previous ones. According to the decision of the Editorial Board this issue is divided into two parts. In the first part of this issue there are reviewed papers that have arrived meanwhile.

In the second part we present an institution from the Autonomous Province of Vojvodina that provides important and serious results, called the Centre for Strategic Economic Studies "Vojvodina-CESS" – Novi Sad. Their results and efforts in integrating reseraches deserve

attention and we assume they attract others as well. Their achievement may be also inspiring to other regional strategic workshops. In this first part, beside the presentation of "Vojvodina-CESS" there are two essays that have been done for this institution.

We hope that the authors and readers of our journal find it a challenging communication surface encouraging their creative powers to make it lively and popular in the near future.

The Editor-in-Chief

Scientific paper

**ARBEITSSUCHT UND BURNOUT- SYNDROM –
AKTUELLE RISIKOFAKTOREN DES MANAGERS DER
GEGENWART**

Jan Molek, Ing. CSc.

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta
Address: J.Boreckeho 27, 370 11 České Budějovice, Tel..389037563
E-Mail: molek@zsf.jcu.cz

ARBEITSSUCHT UND BURNOUT- SYNDROM – AKTUELLE RISIKOFAKTOREN DES MANAGERS DER GEGENWART

Summary

Workoholism is often considered to be positive and beneficial and workoholics are supposed to be very efficient people, who love their own work and are not lazy. In fact, workoholism is not connected with enthusiasm at all but is a dependency like any other. People dealing day-to-day with other people (teachers, doctors etc.) or those having significant responsibility (managers) suffer from the consequences of excessive work-load the most. As a result of exhaustion, people feel dissatisfaction and do not enjoy their work at the beginning. This is followed by minor health problems along with decreasing work efficiency. Finally, people's self-confidence and energy is reduced significantly.

Burnout threatens managers the most. Psychologists claim the major reason is managers' reluctancy or inability to delegate tasks to their subordinate colleagues. Instead, they prefer to carry out as many tasks as possible on their own to ensure the required quality. Burnout is the result of total exhaustion and a simple reduction in activity does not solve the problem.

Key words: workoholism, dependency, retrieval, burnout

EINLEITUNG

Unter dem Begriff krankhafte Abhängigkeit stellen sich die Menschen in der Regel „klassische“ Drogen vor, angefangen beim Alkohol bis hin zum Heroin. Psychische und physische Probleme werden jedoch nicht nur durch Suchtmittel verursacht, sondern auch durch Suchtverhalten, dem die heutige Zeit leider außerordentlich förderlich ist. Und den Prognosen der Soziologen nach zu urteilen, wird dies wahrscheinlich auch in nächster Zukunft nicht viel besser werden. Die Folgen dürfen keinesfalls auf die leichte Schulter genommen werden, denn sie sind meist sehr ernst und betreffen oft nicht nur die abhängige Person selbst, sondern auch ihr nahe stehende Personen.

Zu den heute meist verbreiteten Süchten gehört *Arbeitssucht*, d.h. die krankhafte Abhängigkeit von der Arbeit. Eine der schwerwiegendsten potentiellen Folgen dieser Abhängigkeit (Krankheit) ist das *Syndrom der Ausbrennung* (Burnout-Syndrom).

Diese Vorlesung dient keinesfalls als eine Abhandlung über Arbeitssucht und Burnout-Syndrom aus medizinischer Sicht, sondern zur Betrachtungsweise dieses Problems unter dem Blickwinkel der Praxis in den Firmen.

1. ARBEITSSUCHT SCHADET DEN MENSCHEN UND DER FIRMA

Die krankhafte Abhängigkeit von der Arbeit (Arbeitssucht) betrifft immer mehr Menschen, insbesondere aus den Reihen der Führungskräfte. Manch einer hält ein übertriebenes Arbeitsengagement für eine Tugend, in Wirklichkeit handelt es sich aber um eine Krankheit mit unerträglichen Auswirkungen auf das Individuum und die Organisation.

1.1 Arbeitssucht ist eine tückische Krankheit der heutigen Zeit

Ein von der Arbeit abhängiger Mensch überschreitet ständig seine körperlichen und geistigen Grenzen, oftmals ist er nicht imstande, auszuruhen, und wenn er ausruht, fühlt er sich schuldig. Er will alles (oder so viel wie möglich) selbst erledigen und bei Teamarbeiten hat er meist Probleme. Er stellt sich Termine, die er nur deshalb versucht krampfhaft zu erfüllen, weil er sich dann beim nächsten Mal noch kürzere Termine setzen kann. Er ist immer in Eile, auch wenn es dafür keine Gründe gibt. Er ist unrealistisch und verspricht oft mehr, als er schaffen kann. Solche Menschen nutzen die Arbeit häufig dazu, um unangenehmen seelischen Empfindungen und unangenehmen Tatsachen der heutigen Welt zu entfliehen. Sie gestatten weder sich noch anderen, müde zu sein, und gebrauchen oft gefährliche Methoden, um die übermäßige Belastung in Griff zu bekommen (Alkohol, Zigaretten und andere Suchtmittel). In der Regel vernachlässigen sie nicht nur ihre Gesundheit (was sich darin äußert, dass sie bei gesundheitlichen Problemen meistens nicht einmal einen Arzt aufsuchen), sondern sie vernachlässigen auch die zwischenmenschlichen Beziehungen (sie überfordern sich vor allem nur dann, wenn ihnen das irgendeinen Vorteil in der Arbeit verschafft). Sie sind nur auf ihre Arbeitsziele fokussiert und das, was andere erleben, verstehen sie nicht oder es interessiert sie nicht. Sie pflegen ungeduldig und gereizt zu sein und wegen kleinster Fehler sind sie übertrieben wütend auf sich selbst. Sie haben entweder einen Hang zu Selbstmitleid, oder ignorieren ihre Gefühle einfach. Häufig gebärden sie sich unwahrscheinlich ernst und leiden unter dem Eindruck, dass sie von anderen nicht geschätzt werden. Nicht selten führen sie einen chaotischen und unorganisierten Lebensstil und sind meist einsam.

Während sich niemand stolz zu einer Abhängigkeit von Alkohol oder Drogen bekennt, sind auch diejenigen stolz auf ihre Arbeitssucht, die noch weit von ihr entfernt sind. Weshalb wollen so viele Menschen Workaholic sein und sind dabei über jeden Zweifel an ihrer Arbeitsauslastung erhaben? Es geht doch um eine gefährliche Sucht, die bis zum Zerfall der Persönlichkeit und zum totalen Zusammenbruch führen kann. Aus einem normalen Menschen wird ein Egoist, der Tendenzen hat, andere zu beherrschen und sie zu manipulieren. Ein Mensch, der alles kontrolliert und niemandem traut. Außerdem verliert er den Sinn für Werte und auch den Humor, der das Leben doch verlängern soll. Er verliert die Fähigkeit, zu kommunizieren und bleibt allein. Man kann sagen, er wird zu einem asozialen Mitglied der Gesellschaft.

1.2 Wo endet Arbeitsengagement und beginnt Arbeitssucht

Arbeitssucht fügt sich der Mensch selbst zu und zwar durch falsches Herantreten an die Arbeit. Wo ist aber diese imaginäre Grenze, an der das Arbeitsengagement endet und Arbeitssucht beginnt? Zahlreiche Fachleute sind sich darin einig, dass aus Arbeitsengagement Arbeitssucht wird, wenn der Mensch:

- immer mehr Zeit in der Arbeit verbringt aber ständig das Gefühl hat, dass die Arbeitsaufgaben einfach nicht weniger werden.
- nicht aufhört, an seine Arbeit zu denken und sich in jeder Form bemüht, alle (oft auch nebensächliche) Aufgaben zu erfüllen.
- die meiste Zeit mit unwichtigen Tätigkeiten verbringt und sich ihm das strategische Ziel zu entfernen scheint.

Wie erkennt der Mensch nun aber, dass er wirklich arbeitssüchtig (also ein Workaholic) ist? Ausgangspunkt ist die Beantwortung folgender Fragen:

- Sind sie unruhig und unkonzentriert, wenn sie gerade nicht arbeiten?
- Sehen sie es ausgesprochen ungern, wenn sie jemand bei der Arbeit stört?
- Stört die Arbeit ihr Familien- und gesellschaftliches Leben?
- Haben sie alle Ihre Vorlieben und edelsinnigen Aktivitäten durch die Arbeit ersetzt?
- Stören arbeitsfreie Wochenenden und Feiertage ihr psychisches Leben?
- Sind sie nicht in der Lage, das festgelegte Maß ihrer Tätigkeit einzuhalten?

Eine positive Beantwortung der meisten Fragen sollte für sie ein Impuls sein, über sich und ihre eigenen Angewohnheiten nachzudenken.

1.3 Wie wird man Workaholic

Zu einem Workaholic kann ein Mensch auch dann werden, wenn er das Ziel seiner Anstrengungen (Bemühungen) zwar definieren, jedoch nicht geradewegs zu ihm gelangen kann. Hat er keine Autorität an seiner Seite, die ihn lenken und positiv beeinflussen kann, begeht er auf dem Weg zu seinem Ziel viele Versehen und Fehler, die sukzessive untrennbarer Bestandteil seiner Arbeit werden (häufig geht er uneffektiv vor und schlägt Wege ein, die in Sackgassen führen; die Erledigung nebensächlicher Arbeiten verdrängt schrittweise die strategischen Aufgaben (infolge dessen sich das Ziel zu entfernen beginnt). Früher oder später fängt er an, in seiner eigenen Arbeit herumzuirren. Das Verlangen, das erträumte Ziel zu erreichen, ist zwar sehr stark und die Nervosität ruft auf Grund der

Tatsache, dass das Ziel immer mehr in die Ferne rückt, noch größere Anstrengungen hervor, doch das Ergebnis besteht meist nur darin, dass sich das Ziel etwas langsamer entfernt.

Zu einem Workaholic wird vor allem ein arbeitsamer Mensch. Und deshalb muss er sich, bevor er sich ansteckt, ein Arbeitssystem schaffen und die Arbeitsergebnisse dann permanent verfolgen und auswerten.

1.4 Mythen über Workaholics

Ähnlich wie viele andere krankhafte Süchte ist auch der Arbeitssucht von Mythen umgeben, die es nicht gerade leichter machen, das wahre Wesen der Krankheit und die Heilungsmöglichkeiten zu erkennen. Einige der bekanntesten Mythen über Workaholics sind zum Beispiel:

- ***Sie sind erfolgreicher.***

Irrtum! Länger und härter als jeder andere zu arbeiten, ist nicht der richtige Weg zum Erfolg. Die Guten und Erfolgreichen arbeiten einfach besser und schneller.

- ***Die Chefs mögen sie.***

Bloße Illusion! Gute Chefs haben in Wirklichkeit ihre Befürchtungen, was einen Workaholic und dessen Arbeit im Team anbelangt. Workaholics sind ein Problem.

- ***Sie sind vom Streben nach Erfolg motiviert.***

Falsch! Workaholics sind gewöhnlich durch Angst motiviert - durch Angst vor Konkurrenz, Angst vor Versagen in der Arbeit oder durch Angst vor der realen Welt außerhalb ihres Arbeitsplatzes.

- ***Sie haben die Sachen unter Kontrolle.***

Das Gegenteil ist richtig! Wenn Workaholics die Sachen unter Kontrolle hätten, müssten sie nicht so hart - härter als die anderen - arbeiten.

- ***Sie machen weniger Fehler.***

Unsinn! Weil sie länger und intensiver als die andere arbeiten, sind sie müder und haben somit mehr Zeit nicht nur mehr Fehler zu machen, sondern diese auch immer wieder von neuem zu machen.

- ***Sie können nichts dafür.***

Das ist eine Ausrede! Arbeitssucht ist eine Sucht, die man beherrschen und heilen kann (wenn es ein Workaholic „wirklich“ will).

1.5 Wie man der Arbeitssucht vorbeugen kann

Ähnlich wie andere Süchte entsteht der Arbeitssucht allmählich und mehr oder weniger unbewusst. Der Mensch arbeitet gern, die Arbeit bereitet ihm Freude, er schätzt seine Arbeit und oftmals wird ihm gar nicht bewusst, dass er von ihr abhängig ist. Damit erhebt sich die legitime Frage: Wie lässt sich der Arbeitssucht vorbeugen?

Das Mittel gegen Arbeitssucht ist ein gut funktionierendes Arbeitssystem. Das bedeutet in der Praxis:

- Festlegung wirksamer Regeln und Applikation eines effektiven Arbeitssystems,
- Planung und Auswertung der erreichten Ergebnisse,
- Selbstrealisierung, geistige Hygiene und Selbstkontrolle.

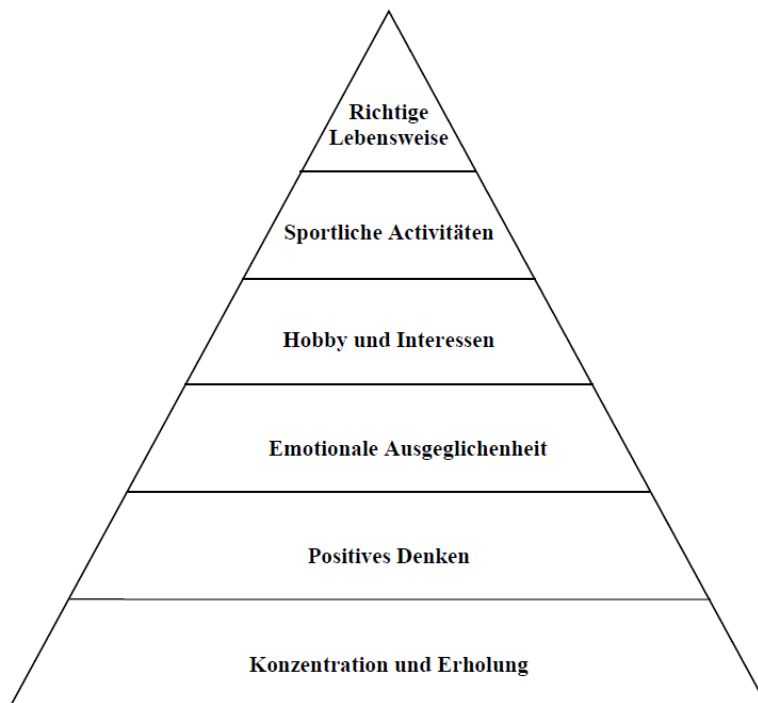
Arbeit ist für das Leben eines gesunden und kreativen Individuums notwendig, da sie das Leben erfüllt und bereichert. Der Arbeit darf aber nicht **absolute Bedeutung und Zeit** beigemessen werden. Für die Arbeit, aber auch für die Familie, Freunde, Hobbys, Weiterbildung, körperliche Aktivitäten u. ä. muss die entsprechende Zeit eingeplant werden. Diese Tätigkeiten sollten nach Meinung zahlreicher Experten maximal zwei Drittel des Tages ausfüllen. Das restliche Drittel muss für Ruhe, Erholung, Zeitverluste, Reserven und für unvorhersehbare Umstände vorbehalten werden.

Unbedingte Voraussetzung für hohe Leistungskraft eines Menschen (insbesondere eines Menschen, der in die Risikogruppe des Personals fällt) ist eine gute psychische und körperliche Kondition (nur im Zustand körperlichen und geistigen Wohlbefindens kann man nicht nur seine eigene Zeit, sondern auch die Zeit seiner Mitarbeiter effizient managen).

Eine effektive Methode, wie geistige Ausgeglichenheit von Führungskräften erzielt werden kann, ist die Strategie **AIDA**, die eine Anleitung dafür ist, wie Probleme und Konflikte in der Firma ohne Risiko, die eigene Gesundheit zu gefährden, erfolgreich gelöst werden können. Das Prinzip dieser Strategie erklären Teplická und Kameniková (Modernes Management, 2004) wie folgt:

A	Aufmerksamkeit	aktuellen und vorrangigen Aufgaben widmen.
I	Interesse	der Sphäre widmen, die den Menschen interessiert und ihn befriedigt. Das bringt geistige Ruhe und Ausgeglichenheit.
D	Verlangen	das Problem am besten zu lösen aber nicht um jeden Preis. Das Verlangen ist das Ziel, das motiviert.
AA A	Aktivität	bedeutet eigene Fähigkeiten, Gewandtheiten, Kreativität und Phantasie zu nutzen.

Das Instrument für den Schulz der geistigen Gesundheit und guten Kondition der Manager ist so Teplická und Kameníková, die *Wertpyramide der geistigen Gesundheit*, die sie wie folgt darstellen:

1.6 Was kann ein Workaholic mit seiner Abhängigkeit tun?

Arbeitssucht fordert ebenso wie jede andere Sucht seinen Tribut an der Gesundheit. Schlafdeprivation, Hypertension, Stress und erhöhtes Schlaganfall- oder Infarktisiko gehen häufig Hand in Hand mit der Arbeitssucht (das Burnout-Syndrom als potentielle Folge der Arbeitssucht ist dann nicht selten von klinischen Depressionen begleitet).

Sich von Arbeitssucht zu befreien, ist wie die Befreiung von einer Drogensucht. Es handelt sich also keinesfalls um eine kurzfristige Angelegenheit. Wenn der Mensch die Kraft findet, sich behandeln zu lassen, ist vor allem die Unterstützung von der Umgebung wichtig. Aber auch nach einer langen Behandlung muss der Mensch noch nicht ganz gewonnen haben. Es genügt wenig und er kann dorthin gelangen, wo er bereits war. Wichtig ist deshalb, die ersten Anzeichen der Arbeitssucht zu erkennen.

Was die Heilung der Arbeitssucht anbelangt, so gibt es eine breite Skala von Ansichten. Ramsey (*A word to workaholics*. Super Vision 2/2002) empfiehlt folgende Schritte:

- Erkennen sie Ihre Abhängigkeit. Machen Sie eine persönliche Inventur, bekennen sie anderen gegenüber ihre Fehler, machen sie sich eine Liste der Menschen, denen sie mit Ihrer Sucht Schaden zugefügt haben und bemühen sie sich um Besserung. Denken sie daran: das Wichtigste ist: arbeiten und leben.
- Setzen sie Grenzen. Das ist eine Art und Weise, sich bewusst zu machen, dass sie nicht alles allein machen können.
- Bemühen sie sich, jeden Tag rechtzeitig nach Hause zu kommen. Sie werden überrascht sein - die Welt geht nicht unter.
- Legen sie jeden Tag in der Arbeit mehrere Pausen ein.
- Ändern sie ihre Anschauungsweise über die Zeit. Zeit ist ein Instrument keinesfalls ein Feind.
- Vereinfachen sie sich Ihr Leben.
- Planen sie Ruhe ein und nehmen sie sich etwas Zeit nur für sich.
- Ändern sie Ihre Routine. Flexibilität ist das Gegengift der Arbeitssucht.
- Schauen sie so lange nicht auf die Uhr, wie sie es aushalten.
- Nehmen sie nicht an überflüssigen Meetings und Beratungen teil.
- Stellen sie sich reale Ziele.
- Nehmen sie eine beliebige Änderung vor, durch die sie ihre jetzige Auflage erleichtern.

- Wenn sie der Vorstellung eines langen Urlaubs nicht standhalten können, versuchen sie es mit einem kurzen. Anfangs genügen auch ein paar Tage. Und wenn sie es aushalten, nicht zur Arbeit zu telefonieren, ist das das i-Tüpfelchen.
- Haben sie keine Angst, in der Arbeit um Hilfe zu bitten. Bemühen sie sich nicht, alles allein zu machen.
- Bemühen sie sich nicht, jede Arbeit vollkommen zu machen. Viele Aufgaben verdienen das einfach nicht.
- Arbeiten sie so schnell, wie sie können und so langsam, wie sie es für die Arbeit brauchen.
- Schreiben sie weniger Mitteilungen, sprechen sie lieber mit den Menschen.
- Schenken sie dem, was um sie herum geschieht, Aufmerksamkeit. Versuchen sie „im Bilde“ zu sein und das nicht nur „in der Arbeit“.
- Schauen sie nach neuen Gelegenheiten. Ziehen sie alle Möglichkeiten in Erwägung und versuchen sie etwas Anderes.
- Machen sie eine Liste ihrer eigenen Rollen (Ehemann/Ehefrau, Vater/Mutter, Sohn/Tochter, Sportfan, Kunstliebhaber u. ä.). Sie sind mehr als nur Ihre Arbeit.
- Widmen sie sich den Kindern.
- Denken sie daran, dass Sie für das Leben arbeiten und nicht umgekehrt.
- Kehren sie zu ihren Leidenschaften zurück, erinnern sie sich an vergessene Interessen. Kommt es ihnen merkwürdig vor, dass sie sie aufgegeben haben?
- Suchen sie sich irgendeinen ruhigen Ort und bleiben sie dort so lange, bis sie Ruhe gefunden haben.
- Nutzen sie Gruppentherapien.
- Lassen sie sich beraten oder suchen sie einen persönlichen Berater, der ihnen hilft, den Weg zu den Werten des Lebens zu finden.
- Nehmen sie die Dinge und sich selbst mit Humor. Das Leben ist zu ernst, als dass es auch noch ständig weiter nur ernst genommen wird.
- Wenn sie gläubig sind, versuchen sie Ihren Glauben zu beleben.
- Wenn sie denken, dass für ihre Arbeitssucht die Kultur Ihrer Firma verantwortlich ist, verlassen sie die Firma.

Oben aufgeführte Schritte sind keine Zauberformeln, aber können Wunder vollbringen und vielen Workaholics behilflich sein, die Arbeit und das Leben zu verbessern.

1.7 Was bedeutet das für die Praxis in der Firma

Eine ganze Reihe von Unternehmen ist sich des schädlichen Einflusses der Arbeitssucht und ihrer Folgen bislang nicht voll bewusst. Die Vermehrung oder das Tolerieren von Arbeitssucht kompliziert nicht nur der Firma den Weg zur Erfüllung ihrer Unternehmensziele, sondern beeinflusst auf grundlegende Weise auch ihren Ruf als Arbeitgeber. Die Menschen können nämlich den Eindruck erhalten, dass übertriebene Arbeit in der Firma erwartet, geschätzt und bevorzugt wird. Das ist aber keine gute Visitenkarte für eine Firma, die neue Talente anlocken oder ihr Schlüsselpersonal halten will. Die Firma sollte also im Interesse strategischer Prosperität um die Schaffung eines Arbeitsumfeldes bemüht sein, das in höchstmöglichem Maße, das Entstehen und Tolerieren von Arbeitssucht ausschließt.

Was Führungskräfte und das Personal der Risikogruppen überhaupt anbelangt, hat die Praxis bewiesen, dass eine der häufigsten Ursachen der Arbeitssucht die Unfähigkeit dieser Personen ist, zwischen Dringlichkeit und Relevanz einer Sache zu unterscheiden und ihre Zeit dementsprechend auszurichten. Das führt zu einem falschen Umgang mit dem geistigen Kapital, und zwar dem eigenen, als auch dem der Mitarbeiter. Die zu den Risikogruppen zählenden Personen sollten deshalb im Rahmen ihrer Entwicklung keinesfalls das „*time management*“ vergessen oder unterschätzen. Eine häufige Ursache für die Arbeitssucht ist aber auch in der Erholung zu suchen. Müdigkeit und Erschöpfung sind typische Anzeichen für Überarbeitung. Besonders gefährlich ist geistige Müdigkeit chronischer Art, denn ein chronisch müder Mensch hat wenig Kraft (Energie), ist gereizt und schläfrig (oft deshalb, weil er nicht schlafen kann) und hegt quälende Gefühle, sofort wieder arbeiten zu müssen. Die einfachste Art, der Müdigkeit vorzubeugen und sie zu überwinden ist „*Ruhe - Erholung*“. Müdigkeit durch Wille und Anspannung überwinden zu wollen, hat keinen Erfolg. Wirksam sind Rhythmusänderungen des Arbeitstages, eine ausgeglichene Organisation des Arbeitstages, die Einordnung von Pausen und der Wechsel von Tätigkeiten. Eine gute Lösung ist auch gleitende Arbeitszeit. Im Kontext mit der „Kunst, sich erholen zu können“ gilt folgendes Prinzip: je mehr sich ein Mensch mit Problemen befasst, um so mehr muss er sich erholen (es gibt eine ganze Skala von Erholungstechniken, wie z.B. autogenes Training, die Methode progressiver Erholung, Meditationstechniken etc., die dem Menschen helfen, unangenehme Spannungszustände zu überwinden und sich mit schwierigen Situationen auseinanderzusetzen zu können).

2. BURNOUT-SYNDROM - DER SCHRECKEN AMBIZIÖSER MENSCHEN

Zweifelsohne ist die heutige Zeit viel komplizierter als je zuvor. Fusionen, Umgestaltungen und die damit verbundenen Entlassungen forcieren die Nervosität der Führungskräfte und übrigen Arbeitskräfte in den meisten Firmen. Die Menschen müssen oft eine Entscheidung in Arbeitsproblemen treffen oder Probleme klären, ohne jedoch über adäquate Kapital- und Informationsquellen oder Humanressourcen zu verfügen. Nach langwährenden Versuchen, nicht Machbares zu schaffen, sind einige von ihnen einfach „ausgebrannt“. Was heißt das aber?

Das Burnout-Syndrom kann als mentaler Zustand beschrieben werden, der häufig bei Menschen auftritt, die mit anderen Menschen arbeiten und deren Beruf von interpersoneller Kommunikation abhängig ist.

2.1 Ursachen und Symptome des Burnout-Syndroms

Menschen, die von ihrer Arbeit nicht mehr als Lohn erwarten, können Stress erleben aber gewöhnlich sind sie nicht vom Burnout-Syndrom betroffen (Stress ist nämlich nicht dasselbe wie das Burnout-Syndrom). Das Syndrom trifft in der Regel Individuen mit ausgezeichneten Qualitäten, die möchten, dass ihre Arbeit einen Sinn hat und die in ihr etwas beweisen wollen. Wenn sie feststellen, dass sie trotz aller Anstrengungen nichts ausrichten können, sind sie auf dem besten Wege zum „Ausbrennen“.

Das Burnout-Syndrom ist die Folge lang anhaltender Stresszustände und einer unangebrachten Auseinandersetzung mit der psychischen und physischen Belastung. Unter chronischem Stress leiden insbesondere Menschen, die einer Dauerbelastung im sozial-emotionalen Bereich ausgesetzt sind (eine starke Risikogruppe sind die Führungskräfte).

Die Ursache des Problems sind jedoch nicht nur anstrengende, überwiegend geistige Arbeit, viele Überstunden oder Entscheidungen und Arbeit unter Stress. Ursache sind auch nicht erfüllte Hoffnungen und eine nicht realisierte Aspiration hoch motivierter Menschen. Die Quintessenz des Burnout-Syndroms ist die ***Erschöpfung des menschlichen Willens***.

Das Burnout-Syndrom ist eine schmerzhaft Erfahrung, die von physischen (körperlichen) und psychischen Symptomen begleitet ist und bei der auch die sozialen Beziehungen nicht abseits bleiben.

Typische ***physische Symptome*** sind:

- Schlafstörungen, gesteigerter Appetit, Anfälligkeit für Krankheiten, vegetative Beschwerden (Herz, Atmung, Verdauung),
- Rasche Müdigkeit, Erschöpfung, Muskelspannungen, hoher Blutdruck.

Häufigste *psychische Symptome* sind:

- Verlust an Enthusiasmus, Arbeitseinsatz, Verantwortung
- Appetitlosigkeit, Gleichgültigkeit gegenüber der Arbeit
- Negative Haltung gegenüber sich selbst, der Arbeit, Firma, Gesellschaft, dem Leben
- Entfliehen in die Phantasie
- Konzentrationsschwierigkeiten, Vergesslichkeit
- Niedergeschlagenheit, Hilflosigkeitsgefühle, Reizbarkeit, Aggressivität, Unzufriedenheit
- Gefühl ungenügender Anerkennung.

In den **sozialen Beziehungen** äußern sich die Symptome in der Regel in:

- abnehmendem Engagement, abnehmendem Bemühen, den Kunden zu helfen (insbesondere problematischen Kunden),
- der Einschränkung der Kontakte mit den Kollegen, Kunden,
- der Zunahme von Konflikten in der Arbeit und im Privatleben.

Der Prozess, der in einem Ausbrennen gipfelt, zieht sich manchmal über Monate, über Jahre hin. Er verläuft in mehreren Phasen, die unterschiedlich lang sein können. Auf die Praxis in der Firma bezogen, lässt sich der gesamte Prozess trefflich mit folgenden Phasen veranschaulichen:

- Begeisterung (hohe Ideale, starkes Engagement),
- Stagnation (die Umsetzung von Idealen misslingt, die Orientierung ändert sich, die Forderungen der Kunden oder des Arbeitgebers beginnen lästig zu werden),
- Frustration (dieser Mensch nimmt den Kunden negativ wahr, die Arbeitsstelle ist für ihn eine große Enttäuschung),
- Apathie (zwischen diesem Menschen und dem Kunden herrscht Feindschaft, dieser Mensch weicht Fachgesprächen mit den Kollegen und jeglichen Aktivitäten aus),
- Burnout-Syndrom (das Stadium der völligen Erschöpfung ist erreicht - es wird kein Sinn in der Arbeit gesehen, Zynismus, Depersonalisation, Entfremdung, Schwinden der Reflexe innerer Normen).

2.2 Wie kann man das Burnout-Syndrom beherrschen?

Derjenige, der das Burnout-Syndrom erfolgreich besiegen will, sollte es zuerst mit einer Selbstanalyse versuchen. Denn die Bewertung der eigenen guten und schwachen Seiten kann die betroffene Person ins Leben zurückrufen. Das gilt insbesondere für diejenigen, die sich hohe Ziele setzen (Manager). Wichtig ist auch, sich darüber im Klaren zu sein, dass die Ursachen des Syndroms oft in einer schlechten Organisation der Arbeit liegen.

Empfehlungen und Anleitungen dafür, „was zu machen ist“, um das Burnout-Syndrom in den Griff zu bekommen, gibt es viele. Stanley (Burnout: a managers's worst nightmare, 2001) rät:

- beschuldigen sie sich nicht selbst, das vertieft die Probleme nur noch mehr,
- schauen sie sich um und entscheiden sie, was sich ändern lässt und was nicht. Unternehmen sie dort, wo das möglich ist, die entsprechenden Schritte zur Ausschaltung der Stressfaktoren in der Arbeit,
- übernehmen sie keine weiteren Projekte und machen sie sich bewusst, dass die menschlichen Kräfte ihre Grenzen haben Versuchen sie nicht, ein Übermensch zu sein,
- versuchen sie soziale Beziehungen in der Arbeit und außerhalb von ihr einzugehen. Es ist wichtig, Freunde und Familienmitglieder zu haben, die helfen, die Probleme zu bewältigen,
- suchen sie sich Aktivitäten außerhalb der Arbeit. Dabei kann es sich um Erholung, Weiterbildung oder nur gewöhnliches Ausspannen handeln. Entscheidend ist, ob ihnen das hilft, Stress abzubauen,
- essen sie gesünder und machen sie regelmäßig Sport!
- wenn sie denken, dass sie das nicht alles allein schaffen können, suchen sie sich einen Berater aus Fachkreisen - einen Coach, der Ihnen hilft, eine langfristige Strategie für die Bewältigung des Burnout-Syndroms aufzustellen.

2.3 Was bedeutet das für die Firmenpraxis?

Die Art der Auseinandersetzung mit dem Burnout-Syndrom hängt in wesentlichem Maße von der konkreten Arbeit ab, die bei der betroffenen Person Ursache ihrer Beschwerden war (also mehr oder weniger ist sie individuell). Wenn es sich um Manager handelt (sie zählen zur risikoreichsten Gruppe), kommen in der Regel nachstehende drei Szenarien in Betracht:

- *In der gleichen Firma auf eine weniger anspruchsvolle leitende (Manager) Funktion überwechseln.*

Das Risiko, dieser auf den ersten Blick logischen Alternative, besteht darin, dass sich die Beschwerden mit der Zeit auch auf diesem Posten äußern können, wenn die Ursachen, die das Syndrom ausgelöst haben, nicht behoben werden.

- ***Auf eine höhere leitende (Manager) Funktion überwechseln und somit dem Chaos und den Problemen, die untere und mittlere Führungsebenen beschäftigen, aus dem Wege gehen.***

Diese Lösung macht die Situation nur noch komplizierter und schlechter, da die Führungskraft, die am Burnout-Syndrom leidet, auf einer höheren Stufe nicht in der Lage sein wird, schwierige Entscheidungen zu treffen.

- ***Die leitende (Manager) Funktion niederlegen und die Firma verlassen.***

Eine äußerst schmerzende Lösungsvariante und dies sowohl für den Manager, als auch für die Firma. Manager sind es in der Regel nicht gewohnt, aufzugeben und eine Niederlage zuzugeben bzw. zu erleben und die Firma verliert mit der abtretenden Führungskraft auch deren Fähigkeiten und Kenntnisse.

Der aktuelle Appell an die Führungskräfte (Manager) lautet nach Stanley (Burnout: a manager's worst nightmare, 2002): lernen, den Stress in einen motivierenden Faktor für die persönliche und berufliche Weiterentwicklung zu transformieren. Dadurch können die Führungskräfte (Manager) erfolgreicher werden und für die Firma wird dies von erheblichem Nutzen sein. Das setzt aber voraus, dass die leistungsstärksten Manager von den Firmen unterstützt werden (hoch motivierte Manager sollten angemessene Unterstützung bei der Umsetzung ihrer Ziele erhalten).

FAZIT

Arbeitssucht ist schädlich. Krankhaft arbeitsame Manager fordern gleiches Verhalten nicht selten auch von den ihnen unterstellten Mitarbeitern, was bei ihnen früher oder später zu Zorn und Demoralisierung führt. Am Arbeitssucht leidet natürlich nicht nur der Betroffene selbst. Ein ewig beschäftigter Manager ist meist kein guter Manager und in der Regel ist er auch nicht für das Familienleben geschaffen. Viele Workaholics leiden deshalb auch unter dem Zerfall der Familie. Workaholics verlieren jedoch nicht nur die Familie, sondern auch das eigene Leben - sie existieren und arbeiten aber nur wenige von ihnen leben. Heilung ist möglich, in der Regel aber schwierig und nur selten kommt sie ohne fachliche Hilfe aus. Der Betroffene will nämlich oft über lange Zeit hinaus nicht zugeben, dass er süchtig ist und lehnt alle rationellen Argumente seiner Umgebung mit aller Schärfe ab. Der beste Schutz ist Vorbeugung, d.h. das Leben mannigfaltig zu gestalten und sich zu

fragen, weshalb das oder jenes eigentlich gemacht werden muss, welchen Sinn hat das und worin besteht das Ziel.

Das Burnout-Syndrom ist in der Regel ein schleichender Prozess und seiner Entstehung geht hoher Arbeitseinsatz voraus, durch den der Betroffene die besten Resultate erzielen will (deshalb sind die Betroffenen meist hoch motivierte und ihrer Arbeit völlig ergebene Menschen). Die negative und zynische Haltung, die gewöhnlich eine Begleiterscheinung ist, hat dann oft ernsthafte Auswirkungen auf die Arbeit, Kundendienste, Kollegen, Unterstellte und Vorgesetzte. Das Burnout-Syndrom kann sich aber auch in einer schlechten Arbeitsmoral, Unpünktlichkeit, häufigem Wechsel des Arbeitgebers oder der Arbeit selbst äußern. Die betroffene Person gerät leicht in Konflikte, verliert Freunde und hat auch im familiären Leben Probleme. Man kann das Burnout-Syndrom beherrschen aber manchmal ist ein Arbeitswechsel, um Stresssituationen aus dem Weg zu gehen, unumgänglich. Das beste Heilmittel ist jedoch Prävention. Deshalb muss die Firma ihren risikogefährdeten Mitarbeiter im Kampf gegen überflüssigen Stress und das Burnout-Syndrom unterstützen. Es zahlt sich ihnen aus, wenn sie die Schwierigkeiten dieser Mitarbeiter anerkennen, ihnen günstige Arbeitsbedingungen schaffen und sie redlich nach ihren Leistungen entlohnen.

Literatur

- ARMSTRONG, M. Personální management. (Personalmanagement) Grada, Praha, 1999
CIBIS, V. a kol. Člověk. (Der Mensch) Scientia, Praha, 1996
ČIŽKOVÁ, J. a kol. Poznávání duševního života člověka. (Kennenlernen des menschlichen geistigen Lebens.) Univerzita Palackeho (Palacky-Universität), Olomouc, 1997
DRÁPELA, V.J. Přehled teorií osobnosti. (Übersicht der Persönlichkeitstheorien.) Portal, Praha, 1998
PROŠKO, J. a kol. Poruchy osobnosti. (Persönlichkeitsstörungen.) Portal, Praha, 2003
RUSH, M. D. Syndrom vyhoření. (Burnout-Syndrom.) Návrat domü, Praha, 2003
RAMSEY, R.R. A word to workaholics. Super Vision 2/2002
STANLEY, T.L. Burnout: a manager's worst nightmare. Super Vision 8/2001
STANLEY, T.L. Syndrom vyhoření. (Burnout-Syndrom.) Moderní řízení č.8 (Modernes Management Nr. 8), Praha, 2005
TEPLICKÁ, K., KAMENÍKOVÁ, K. Duševni zdraví především. (Geistige Gesundheit - das A und O) Moderní řízení č.7 (Modernes Management Nr. 7), Praha, 2004

**POHYBOVÉ AKTIVITY A TĚLESNÁ RELAXACE JAKO
VÝZNAMNÁ SOUČÁST ŽIVOTNÍHO STYLU**

**PHYSICAL ACTIVITIES AND RELAXATION AS A FACTOR OF
LIFE STYLE**

V. Kukačka, D. Škodová Parmová

Vladislav Kukačka, PaedDr., Ph.D.

University of South Bohemia in České Budějovice

Faculty of Agriculture

Address: Studentská 13, 370 05 České Budějovice, Czech Republic

E-mail: kukacka@zf.jcu.cz

Dagmar Škodová Parmová, Dr. Ing.

University of South Bohemia in České Budějovice

Faculty of Economics

Address: Studentská 13, 370 05 České Budějovice, Czech Republic

E-mail: parmova@zf.jcu.cz

POHYBOVÉ AKTIVITY A TĚLESNÁ RELAXACE JAKO VÝZNAMNÁ SOUČÁST ŽIVOTNÍHO STYLU

PHYSICAL ACTIVITIES AND RELAXATION AS A FACTOR OF LIFE STYLE

Abstract

This paper deals with the research on the leisure time relaxing activities and physical activities of students of the University of South Bohemia. It was realized on the basis of 1170 student sample of every 8 faculties that the active spending of leisure time prefers more than a half of the students. The most popular activities are swimming, cycling and quick walking.

But the problematic situation faces the group of 35 per cent of students, who prefers passive ways of relaxation and spending leisure time. If we consider that regular doing exercises together with reasonable energy supply is the best, the safest and the most economical way of prevention and cure of illnesses, this result of our research is very alarming. Based on the study profile of the study programmes the average graduate will work on a managerial position connected with the sitting during the working hours and with a high level of stress, therefore it is necessary to teach them during the study years also how to relax in an active way.

Key words: relaxing, physical activity, civilization illness, wellness.

Abstrakt

Tento příspěvek se zabývá průzkumem způsobů trávení volného času včetně fyzických aktivit a tělesné relaxace studentů Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Na reprezentativním vzorku 1170 studentů všech osmi fakult bylo zjištěno, že aktivně tráví volný čas přes polovinu respondentů. Z nejoblíbenějších aktivit lze uvést plavání, jízdu na kole a rychlou chůzi.

Naopak problematickou se jeví situace 35 procent studentů, kteří preferují pasivní relaxaci a trávení volného času. Pokud uvážíme, že pravidelné cvičení i přirozená pohybová aktivita jsou spolu s přiměřeným příjmem energie nejlepším, nejbezpečnějším a ekonomicky nejméně náročným preventivním a léčebným prostředkem většiny civilizačních onemocnění, pak je toto zjištění značně alarmující. V případě zvážení profilu studijních oborů můžeme konstatovat, že průměrný absolvent vysoké školy bude vykonávat práci na manažerské pozici, se kterou je spojený sedavý způsob trávení pracovní doby a vysoká míra stresu, je nutné dbát na osvojení si správných relaxačních aktivit již v průběhu studia.

Klíčová slova: relaxace, pohybová aktivita, civilizační onemocnění, wellness.

Úvod a literární přehled

Pohyb je základním projevem života. Druh a množství našeho pohybu jsou rozhodujícím činitelem, na kterém závisí náš zdravotní stav. Působí i na naši náladu a duševní výkon. Pomocí pohybu se rozvíjí mnoho orgánů a funkčních okruhů těla, a tak je lze uchovávat aktivní na dlouhou dobu. Naši předkové měli pohybu dostatek. Moderní technologie však změnila tvář světa a dostatek pohybu se vytratil ze života. Následkem toho lidé zlenivěli, zpohodlněli a začali trpět nemocemi z nedostatku pohybu. Při nedostatku pohybu tělo churaví. Negativní důsledek tělesné pasivity (inaktivity) jsou mimo jiné ztráta tělesné a duševní vytrvalosti (tělesná a duševní zvadlost), selhávání oběhové regulace, přibývání na váze a zácpa, snížení svalové síly a obratnosti těla, snížení pevnosti kostí, kloubů a pojivové tkáně, omezení dechových funkcí, užší rozsah působnosti endokrinních žláz, snížená obranyschopnost organismu proti infekci a další (Praško a Prašková, 2001).

Pravidelné cvičení i přirozená pohybová aktivita jsou spolu s přiměřeným příjmem energie nejlepším, nejbezpečnějším a ekonomicky nejméně náročným preventivním a léčebným prostředkem většiny civilizačních onemocnění. Bylo dokázáno, že dlouhodobá pohybová aktivita prodlužuje lidský život a snižuje úmrtnost na onemocnění spojená se sedavým životním stylem. Indikace tělesných cvičení je však značně individuální. Lékařský předpis pohybové aktivity je stejně významný, jak tvrdí Stejskal (2004), jako aplikování jiného léku. Variabilita reakce na pohybovou zátěž je ovlivněna řadou faktorů, jako je dědičnost, věk, pohlaví, zdravotní stav, trénovanost, intenzita zatížení, druh a frekvence cvičení. Z tohoto pohledu je potřeba stanovení optimální zátěže pro každého jednotlivce individualizovat.

Pravidelné a přiměřené pohybové aktivity mohou výrazně omezit vznik některých závažných onemocnění (primární prevence). Kardiovaskulárním potíží předcházíte tím účinněji, čím více a intenzivněji cvičíte, konstatuje Gerald Fletcher z kliniky Mayo na Floridě. Aerobní aktivitu doporučuje šest dnů v týdnu a posilování aspoň dvakrát týdně (Fletcher, 2006). Velmi podobné závěry uvádějí také Kim et al., (2001). Sheps et al. (2004) uvádějí, že za srdeční infarkty mohou až z 90 procent takové faktory, které může každý člověk sám ovlivnit.

Pravidelná tělesná cvičení mohou ovlivnit vznik některých druhů rakoviny. U mužů, kteří se příliš nepohybují a žijí více sedavým způsobem, je pravděpodobnější výskyt rakoviny prostaty (Warner, 2005). Tento autor dokonce tvrdí, že tělesná cvičení a aktivita mohou být pro zdravotní stav prostaty tak důležitá jako pro srdce. Podobné závěry uvádí také Nielsen et al., (2006), který upřesňuje formu pohybové aktivity vhodnou jako prevenci před rakovinou prostaty. Jejich závěry jednoznačně preferují pouze rekreační formy tělesných aktivit.

Podobné závěry, které pozitivně hodnotí vliv tělesné aktivity jako prevence proti vzniku rakoviny prsu u žen, uvádějí McNeely et al. (2006), Schmidt et al. (2008). Podle některých názorů je pravděpodobnost vzniku rakoviny prsu u žen aktivně se zabývajících pohybem až o 25 % nižší. Další studie dokazují i nižší výskyt rakoviny dělohy a vaječníků u žen, které se pravidelně aktivně zabývají pohybovou činností. Dokázaný je také pozitivní vliv pravidelných cvičení jako prevence vzniku rakoviny střeva a konečníku. Pravidelná cvičení a především činnost břišních svalů mají pozitivní vliv na střevní funkci, kdy příznivě ovlivňují peristaltiku střev a zlepšují průchod střevního obsahu jako prevenci před zácpami. Nižší výskyt rakoviny tlustého střeva, konečníku, plic a prsu u jedinců s vyšší pohybovou aktivitou potvrzují ve své studii Nilsen a Vatten (2001).

Pohybová aktivita má velký význam při léčení řady onemocnění (sekundární prevence), s cílem zlepšit zdravotní stav nemocného a předcházet klinickým projevům onemocnění.

Relaxace znamená hluboké uvolnění, jímž se odstraňuje zbytečné svalové a nervové napětí (Kombercová a Svobodová, 1997). Umění relaxovat má své zákonitosti, které jsou nedílnou součástí zdravého životního stylu. Bez relaxace nelze podle Výmoly (2008) v dnešním hektickém světě prosperovat tělesně ani duševně. Bez ní trpí celý lidský organismus, především kardiovaskulární systém.

Původním významem relaxace je slovo fyziologického zaměření a znamená uvolnění svalových vláken. V dnešní psychologii rozumíme relaxací psychické a fyzické uvolnění (Drotárová a Drotárová, 2003).

Relaxace je podle Praška (2003) vědomé odstranění tělesného a psychického napětí. Když se tělesně uvolníme, impulzy přicházející z jednotlivých svalů do mozku se mění a postupně začínáme cítit i psychické uvolnění. Svalová relaxace má tedy hluboký vliv na celý nervový systém, kdy dochází k vyrovnání a vnitřnímu klidu.

Relaxace je také předpokladem udržení dobrého zdravotního stavu, protože oslabená psychika může být zdrojem oslabení a nemocí. Oslabená a přetížená psychika působí na imunitní systém, u kterého dochází k oslabení imunitních reakcí a k vytvoření předpokladů pro vznik nemoci (Ďurina, 2008).

Relaxační techniky nacházejí překvapivě široké uplatnění (Nešpor, 1998), počínaje mírněním bolesti a konče léčbou lupénky nebo srdečních nemocí. Lze to vysvětlit tím, že relaxace je protipólem stresu a stres působí nebo komplikuje řadu problémů.

Nedostatečnou relaxaci považuje Výmola (2008) spolu s nekvalitním spánkem za příčinu snížené duševní i tělesné kondice a výkonnosti. Soustavné napětí a nezdravé mezilidské vztahy jsou podle uvedeného autora průvodními jevy přetechizovaného světa, kumulovaného honbou za penězi a řadou negativních jevů. Cynický ekonomický pragmatismus postrádá humánní přístup k životu. Pravidelně se věnovat racionálnímu odpočinku – relaxaci je vlastně pudem sebezáchovy.

Pro člověka sužovaného stresy, obavami a úzkostmi se může dosažení klidu stát nejvytouženějším, avšak zároveň stále unikajícím cílem. Ve chvíli největší nouze se klid stává jakýmsi prchavým a nepolapitelným ideálem. Přesto je dosažení klidu za použití vhodných relaxačních technik poměrně snadnou záležitostí (Wilson, 1997).

Fyzická relaxace znamená podle Balsekara (2003) záměrně povolit, uvolnit napětí, které se vytvořilo během dne. To jediné, co je v takovém případě skutečně nutné, je vědomě a současně uvolnit všechny svaly. Ze všech svalů těla necháte vědomě odplynout veškeré

napětí. Někdy se doporučuje postupovat z jednoho konce těla na druhý a svaly uvolňovat postupně. Ale mnoho lidí má zkušenost, že jasný příkaz svalům celého těla, aby se uvolnily, funguje velmi dobře.

U lidí existuje unikátní vestavěný mechanismus relaxace: člověk je jediný tvor, který se směje, který se dokáže srdečně zasmát. Smích, i záměrně navozený, přináší nejen emocionální uspokojení, ale i relaxaci, která organismu výrazně prospívá. Smích začíná hlubokým nadechnutím, po němž následuje rytmické vydechování, kterého se účastní především bránice – svaly oddělující hrudní dutinu od dutiny břišní. To napomáhá vyrovnávání tlaků v obou těchto dutinách a kromě toho, že je tím podporován tok krve v žilách, dochází i k masáži vnitřních orgánů.

Techniky tělesné relaxace lze dělit na aktivní a pasivní. U aktivních, v podobě nejruznějších pohybových a pracovních činností, je důležitá forma provádění. Chceme-li, aby určitá pohybová činnost měla relaxační charakter, je důležité soustředění se na prováděnou činnost při absolutním vypuštění všech negativních a zatěžujících myšlenek a vzpomínek. Jakákoliv pohybová činnost, ať už sportovního nebo pracovního charakteru, může splnit relaxační efekt za respektování věkové a zátěžové přiměřenosti, kdy jsme schopni tuto činnost provádět relativně dlouho bez známek tělesné únavy (Kukačka, 2009).

Aktivní pohyb má přirozenou schopnost neutralizovat stres díky fyziologickým prostředkům, kdy odčerpává stresem kumulovanou energii a navozuje stav uvolnění a relaxace. Některé pohybové systémy jsou na tuto oblast relaxace přímo zaměřeny. Lze jmenovat například jógu, tai-či, či-kung, kum-nye a další.

Metody pasivní tělesné relaxace, které jsou charakteristické vyloučením aktivního tělesného pohybu. Neznamená to každopádně, že jsme při této formě relaxace zcela závislí na poskytování služeb od jiné osoby. Například masáž může mít podobu automasáže, kterou si provádíme sami. Oblíbené saunování a další formy hydroterapie a termoterapie lze rozšířit o různé koupele, nahřívání, zábaly, speciální masáže a pasivní pohyby pomáhají regeneraci a mají relaxační charakter. Další vhodné metody jsou například reflexologie, akupunktura, akupresura a aromaterapie. Nelze opomenout ani příznivé působení přírodních (exogenních) faktorů jakým je například přiměřené sluneční záření (Kukačka, 2010).

Soudobé poznatky o relaxaci jsou aplikovány také v komerčních nabídkách jak lázeňských domů, tak ubytovacích zařízení či relaxačních center orientovaných na wellness. Od ryze tělesných požitků je v současné době wellness chápáno jako kombinace relaxace těla spolu s relaxací ducha. Psychoterapie, aromaterapie či audioterapie může být kombinována s tělesnými aktivitami či masážemi.

Materiál a metodika

K zajištění informací byl využit dotazníkový výzkum (Chráska, 2007), který byl zaměřen na zjišťování informací o některých aspektech životního stylu u studentů Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Výhodou dotazníku je, že umožňuje rychlé a ekonomické shromáždění dat od velkého počtu respondentů. K dotazování byli vybráni studenti všech fakult Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích (JU). Jedná se o výběr náhodný, který není zaměřen na žádnou specifickou skupinu. Dotazníkového šetření se zúčastnilo 1170 studentů prezenčního studia všech fakult JU: 189 studentů z Ekonomické fakulty (EF), 41 studentů z Fakulty rybářství a ochrany vod (FROV), 99 studentů z Filozofické fakulty (FF), 296 studentů z Pedagogické fakulty (PF), 136 studentů z Přírodovědecké fakulty (PŘ), 93 studentů z Teologické fakulty (TF), 119 studentů ze Zdravotně sociální fakulty (ZSF) a 197 studentů ze Zemědělské fakulty (ZF).

Věkové rozmezí respondentů je 19 až 26 let. Výzkumu se účastnili studenti obou pohlaví. Dotazník vyplnilo 744 žen a 426 mužů. Výzkum proběhl v zimním semestru školního roku 2009 - 2010. Byly formulovány 3 otázky se zaměřením na způsob a formu trávení volného času z hlediska využívaných relaxačních a aregeneračních metod a nejčastěji využívaných pohybových aktivit.

Otázky formulované v dotazníku:

1. Jak nejčastěji trávíte svůj volný čas?
2. Jaké relaxační činnosti (procedury) máte nejraději?
3. Jaké pohybové aktivity máte nejraději?

Možnosti odpovědí:

1. Základní možnosti odpovědí v této oblasti nabízené byly: aktivní pohyb, pasivní odpočinek a studium.
2. Možnosti výběru byly z následujících relaxačních a regeneračních činností a procedur: masáže, výřivky, sauna, relaxační plavání, pára, kosmetika, koupelové procedury, solná jeskyně, jogové relaxace, lázně, aromaterapie, zábaly, hudba a umění a pobyt v přírodě.
3. Z hlediska stanovení oblíbené pohybové a sportovní aktivity byly nabídnuty tyto možnosti: aerobní cvičení, běh, bojová umění, bruslení, jezdectví, jízda na kole, jóga (pilates), lyžování, plavání, posilování, rychlá chůze, sportovní hry, tanec.

Výsledky

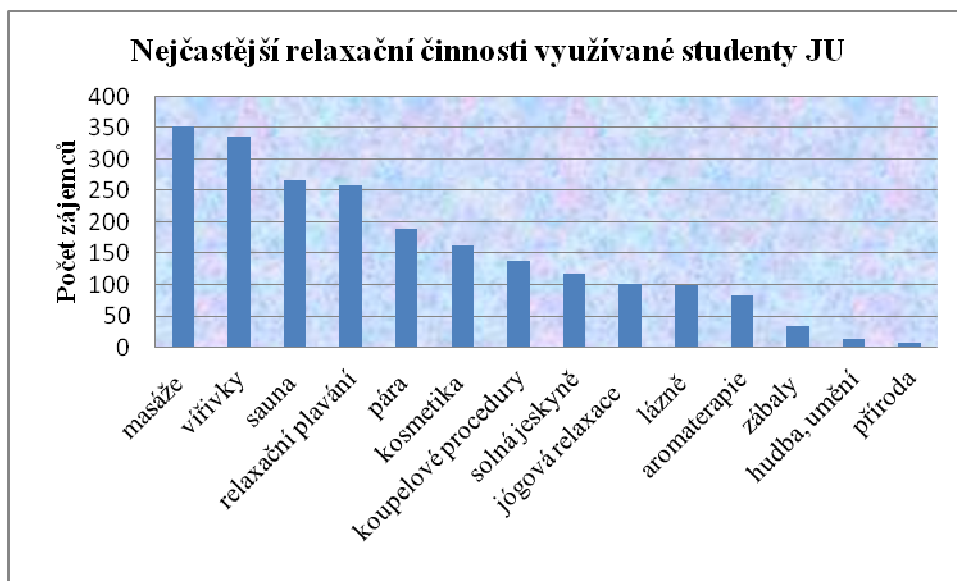
1. Z hlediska převažující formy trávení volného času studenti JU uvádějí aktivní pohyb jako nejčastější náplň volnočasových aktivit (45,7 %). U 35,1 % sledovaných studentů JU převažuje pasivní forma trávení volného času. Pouze 19,2 % studentů uvádí jako hlavní náplň volného času studium. Tyto informace včetně rozdílu ve využití volného času mezi ženami a muži uvádí tabulka číslo 1.

Tabulka č. 1: Převažující forma trávení volného času u studentů JU (n= 1165)

Jak nejčastěji trávíte svůj volný čas (víkend)?			
	ŽENY	MUŽI	CELKEM - %
aktivní pohyb	298	234	532 (45,7 %)
pasivní odpočinek	253	156	409 (35,1 %)
studium	176	48	224 (19,2 %)
celkem	727	438	1165

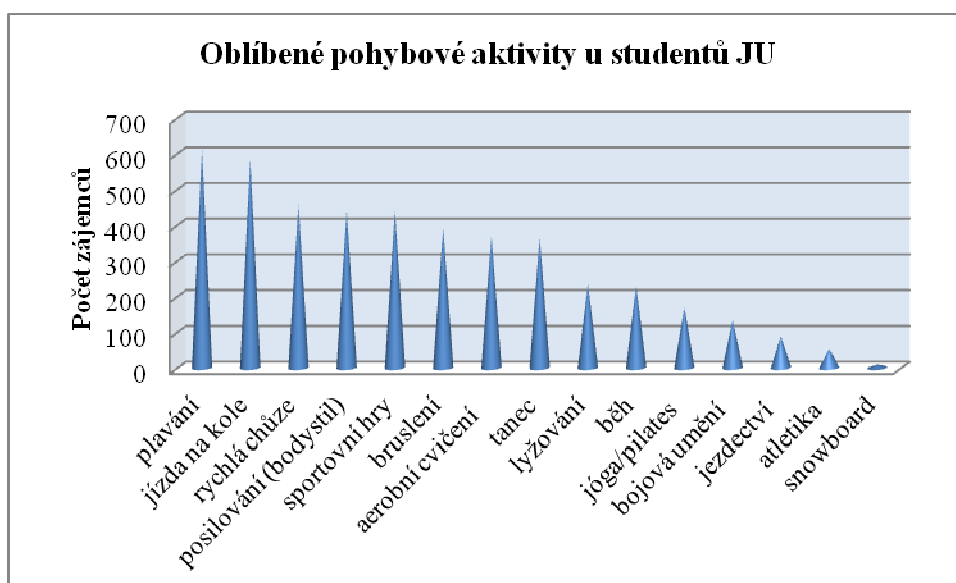
2. Relaxační činnosti a procedury mají význam z hlediska tělesné i psychické regenerace a u mnohých jedinců jsou často jednou z hlavních náplní volného času. Graf číslo 1 uvádí nejčastěji studenty využívané relaxační činnosti. Z hlediska metodického bylo možno uvést i více využívaných činností.

Graf č. 1: Nejčastěji využívané relaxační činnosti (procedury) u studentů JU (n=2154)

3. Z hlediska oblíbenosti pohybových aktivit je nejpoblíbenější u studentů JU plavání, jízda na kole a rychlá chůze. Na dalších místech v oblíbenosti jsou posilování a jeho různé formy označované jako body-styling. Velmi překvapivé je další umístění bruslení, kdy především in-line bruslení je velmi populární a je častěji uváděno než aerobní cvičení. Přehled uvedených aktivit a dalších v pořadí oblíbených činností u studentů JU uvádí graf č. 2. Také zde uvádějí studenti i více oblíbených aktivit.

Graf č. 2: Oblíbené pohybové aktivity u studentů JU (n=4588)

Závěr

Výstupy šetření lze sumarizovat následující způsobem:

1. Z hlediska trávení volného času dávají studenti JU přednost aktivní pohybové formě.
2. Z hlediska oblíbenosti jsou studenty JU jako relaxační a regenerační procedury využívány především masáže, vířivky, sauna a rekreační plavání.
3. Nejoblíbenější pohybovými aktivitami u studentů JU jsou plavání, jízda na kole a rychlá chůze.

Pokud uvážíme, že průměrný absolvent vysoké školy bude vykonávat práci na manažerské pozici, se kterou je spojený sedavý způsob trávení pracovní doby a vysoká míra stresu, je nutné dbát na osvojení si správných relaxačních aktivit již v průběhu studia. Míra pasivního odpočinku přes 35 procent respondentů je velmi vysoká a je nutné zaměřit se na výchovu a vzdělávání vysokoškoláků v oblasti sportu, ať již bude pohnutkou aktivně relaxovat a odbourávat aktuální stres pramenící ze studia či získat pozitivní návyky pro budoucí pracovní život.

Tento průzkum bude vhodné pravidelně opakovat, neboť je nutné pravidelně monitorovat stav studentů i po stránce sportovních a relaxačních aktivit, abychom mohli též včasné reagovat na změny v chování a usměrňovat zdravý vývoj mladých lidí.

Literatura

- BALSEKAR, R. S. (2003). Peace and harmony in daily living. India: Zen Publishing, 304 pp., ISBN: 81-901059-8-1.
- DROTÁROVÁ, E.; DROTÁROVÁ, L. (2003). Relaxační metody. Praha: EPOCH, 247 s., ISBN 80-86328-12-0.
- ŘURINA, V. (2008). Záchrana: naučte se odpočívat. Regena, 13(10), s. 8, ISSN 1212-2289.
- FLETCHER, G. F.; MILLS, W. C.; TAYLOR, W. C. (2006). Update on exercise stress testing. *American Family Physician*, 74(10), pp. 1749-54, ISSN 0002-838X.
- CHRÁSKA, M. (2007). Metody pedagogického výzkumu. Praha: Grada, 272 s., ISBN 978-80-247-1369-4.
- KIM, J. R.; OBERMAN, A.; FLETCHER, G. F.; LEE, J. Y. (2001). Effect of exercise intensity and frequency on lipid levels in men with heart disease. *American Journal of Cardiology*, 87(8), pp. 942-946, ISSN 0002-9149.
- KOMBERCOVÁ, J.; SVOBODOVÁ, M. (1997). Autorehabilitační sestava. Olomouc: Dobra & Fontána, s. 39-44, ISBN 80-901989-9-6.
- KUKAČKA, V. (2009). Zdravý životní styl (Vědecká monografie). České Budějovice: Zemědělská fakulta JU, 176 s., ISBN 978-80-7394-105-5.
- KUKAČKA, V. (2010). Udržitelnost zdraví (Vědecká monografie). České Budějovice: Zemědělská fakulta JU, 228 s., ISBN 978-80-7394-217-5.
- NEŠPOR, K. (1998). Uvolněně a s přehledem. Praha: Grada, 95 s., ISBN 80-7169-652-8.
- MCNEELY, M. L.; CAMPBELL, K. L.; ROWE, B. H.; KLASSEN, T. P.; MACKKEY, J. R.; COURNEY, K. S. (2006). Effects of exercise on breast cancer patients and survivors: a systematic review and meta-analysis. *Canadian Medical Association Journal*, 175(1), pp. 34-41, ISSN 0820-3946.
- NILSEN, T. I.; VATTEN, L. J. (2001). Prospective study of colorectal cancer risk and physical activity, diabetes, blood glucose and BMI. *British Journal of Cancer*, 84(4), pp. 417-422, ISSN 0007-0920.
- NILSEN, T. I.; ROMUNSTAD, P. R.; VATEN, L. J. (2006). Recreational physical activity and risk of prostate cancer. *International Journal of Cancer*, 119(12), pp. 2943-7, ISSN 1097-0215.
- PRAŠKO, J.; PRAŠKOVÁ, H. (2001). Proti stresu krok za krokem. Praha: Grada, 187 s., ISBN 80-247-0068-9.
- PRAŠKO, J. (2003). Jak se zbavit napětí, stresu a úzkosti. Praha: Grada, s. 97-115, ISBN 80-247-0185-5.
- SHEPS, D. S.; FRASURE-SMITH, N.; FREEDLAND, K. E.; CARNEY, R. M. (2004). The INTERHEART Study: Intersection between behavioral and general medicine. *Psychosomatic Medicine*, 66(4), pp. 797-798, ISSN 0960-7560.
- SCHMIDT, M. E.; STEINDORF, K.; MUTSCHELKNAUSS, E.; SLANGER, T.; (2008). Physical activity and postmenopausal breast cancer: Effect modification by breast cancer subtypes and effective periods in life. *Cancer Epidemiology Biomarkers and Prevention*, 17(12), pp. 3402- 3410, ISSN 1055-9965.
- STEJSKAL, P. (2004). Proč a jak se zdravě hýbat. Břeclav: Presstempus, 125 s., ISBN 80-903350-2-0.
- VÝMOLA, F. (2008). Naučte se vypnout. Regena, 13(10), s. 2, ISSN 1212-2289.

WARNER, J. (2005). Exercise may fight prostate cancer. Dostupné na:
(<http://www.webmd.com/prostate-cancer>. May 9, 2005.)

WILSON, P. (1997). Základní kniha relaxačních technik. Olomouc: Votobia, 330 s., ISBN
80-7198-274-1.

Scientific paper

**PREFERENCES OF FRESH GRADUATES FROM J. SELYE
UNIVERSITY IN FINDING EMPLOYMENT**

**A SELYE JÁNOS EGYETEM VÉGZŐS HALLGATÓINAK
MUNKAVÁLLALÁSI DÖNTÉSEI**

Ingrid Szabó, PhDr., egyetemi adjunktus, PhD hallgató
Selye János Egyetem, Gazdaságtudományi Kar
Közgazdaságtudományi Tanszék
Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola
Address: Bratislavská 3322, 945 01 Komárno, Slovakia
Tel.: +421-908-411 382
E-mail: szabo.ingrid@selyeuni.sk

PREFERENCES OF FRESH GRADUATES FROM J. SELYE UNIVERSITY IN FINDING EMPLOYMENT

A SELYE JÁNOS EGYETEM VÉGZŐS HALLGATÓINAK MUNKAVÁLLALÁSI DÖNTÉSEI

Kivonat

A tanulmány összefoglalja a migráció fogalmának magyarázatait, definícióit és a kapcsolódó elméleteket. Az egyes migrációs elméletek szerint a vándorlás jellemzőbb a fiatal korosztályokra: jellemzően kisebbek a pszichés költségeik, és nagyobb hozadékra számíthatnak. Kutatásunkban azt vizsgáltuk, hogy ezen elméletek mennyire érvényesek a Selye János Egyetem végzős hallgatói esetében. Kérdőíves kutatással vizsgáltuk, hogy milyen elképzelésük van a jövőjükéről, hogyan látják munkaerő-piaci érvényesülésük lehetőségeit. Felmértük, hogy milyen arányban tervezik a jövőbeli munkavállalást külföldön, milyen motivációval és célokkal indulnak el, mely országokat részesítik előnyben, és milyen hosszúra tervezik a külföldi tartózkodást. A migrációs hajlandóság felmérésekor vizsgáltuk a nemek, végzettség-típus és a lakhely szerint tapasztalható különbségeket is.

Kutatásunkban a Selye János Egyetem két legnagyobb kara végzőseiről feltételeztük, hogy

- a hallgatók többsége szeretne külföldre menni valamikor a jövőben,
- célországként nagy arányban jelölik meg a szomszédos országokat, és a nyelvtanulás céljából az ango nyelvterületeket,
- a fiatalok a külföldi tartózkodást hosszabb távon tervezik, a többség 5 évnél hosszabb időt töltene külföldön.
- szeretnének a szakmájukban elhelyezkedni, hogy gyakorlatot szerezzenek,
- a megkérdezett hallgatók a lakhelyükön kevés lehetőséget látnak az érvényesülésre.

Kulcsszavak: migrációs elméletek, munkaerő, egyetem, végzős hallgató, munkaerő-migráció

Abstract

The study summarizes the different definitions of migration, their explanations, and it surveys numerous theories concerning the topic. As some theories state, migration is more characteristic for young generations, since their psychical burdens are fewer in number, and the expected added value is higher. In our research we projected these theories on graduate students at J Selye University and examined their validity. We carried out a questionnaire survey to see how graduate students imagine their future, what opportunities they see on the labor market and to what extent they are willing to work abroad. We also examined which countries they would prefer to go to and for how long they were planning to stay abroad. Differences in migration intentions according to sex, qualification and place of residence were also pointed out and explained.

In the framework of our research we presumed the following about graduate students at the two biggest faculties of J Selye University:

- The majority of graduate students would like to work abroad at some point in the future.
- The neighbouring countries and English speaking countries would be popular destinations to find employment, the latter ones being popular for the reason of learning the language.
- Graduate students intend to have a long-term stay abroad, with the majority planning to stay abroad for more than five years.
- Graduate students would like to get a job in their own field in order to gain experience.
- Respondents would claim that there are few opportunities to succeed on the labour market at the place of their residence.

Key words: migration theories, labor force, university, graduate students, labor migration

Migration theories: reasons and explanations

The process of migration involves a permanent move of individuals or groups from their usual living environment, or their move to another community. A typical example of migration is labour migration or the migration of people for religious, ethnic or political reasons. All the above types of migration have been present for centuries. (Cseresnyés F., 2005)

Labour market mobility is an important mechanism in the alignment of labour force supply and demand. Labour force mobility is when employees change their jobs or profession for the reason of obtaining better living conditions, higher wages or for other reasons; while this change causes their temporary or permanent territorial mobility, i.e. migration. Mobility decisions are very much similar to those made about someone's further studies. People first consider the possible future advantages and costs of moving. They move only if the expected benefits of the change exceed its financial and psychical costs. (Galasi P., 1997)

“Migration in a global perspective is a certain kind of equalisation mechanism. On one side there is the territorially uneven distribution of population, on the other side there is the similarly uneven distribution of job opportunities, earnings, capital and consumer goods.” According to the equilibrium theory of migration the outcome of international migration is an optimal distribution of resources worldwide. (own translation) (Póczik Sz.–Dunavölgyi Sz., 2008, 65)

Labour mobility has its significant costs. People who are employed far from their place of residence are forced to leave their friends and their usual living environment behind. They also break up their ties with their previous employer, which means that they also need to give up their perspective bonuses and benefits they would be entitled for had they stayed in their old job. Psychical effects also must be mentioned, since it is not easy to integrate into a new community and workplace, or to overcome language barriers.

The decision of an employee to move to another region or to commute there is influenced by numerous factors. Besides one's skills and character such factors are the individual's background and the economic and non-economic conditions in the target region as well as barriers that can be found between the above mentioned regions. The precondition for migration is that a given individual or group of individuals must be dissatisfied with the circumstances in their own region, and they must be informed about the possible target regions and the opportunities in those places. (Lengyel I.–Rechnitzer J., 2004)

The direction of labour migration is always from regions with relatively low income levels towards places where individuals can find better prospects. John Hicks, Nobel Prize winning economist put down the following in 1932: “differences in net economic advantages, chiefly differences in wages, are the main causes of migration.” (Borjas G. J., 2008, 322). Nearly all analyses dealing with migration set out from the above statement, and they take labour mobility as human capital investment.

The reasons for labour force mobility between two countries are the difference in the level of their social-economic development as well as the differences between their national systems.

The main indicator of social-economic development is income levels, while in the case of national systems a more advantageous tax system, better healthcare and a better education system can seem attractive for migrants. (Hardi T., 2009)

We talk about voluntary labour mobility, when individuals choose new employers, because they consider their move advantageous. Due to labour mobility there is allocation of labour force on the market and this establishes an equilibrium wage rate, since employees

have an opportunity to choose their employment, thus to work for an employer who pays higher wages.

On the basis of the human capital theory, labour market mobility is influenced by the following: (Ehrenberg R. G.– Smith R., 2003)

- Wage influence – A low-wage earner will quit a job with a higher probability than a high-wage earner. Thus, it can be claimed that mainly those workers tend to change jobs who earn lower wages for the same job in their own region than they would in another one. Those who change jobs eventually gain more than those who do not.

- Cyclical effects – These indicate, that workers have a higher tendency to change jobs in periods, when it is relatively easy to find better ones. It can be claimed that the amount of job leavers increases when the labour market is tight, and the proportion decreases when the market is loose.

- It can also be stated that mobility among the younger generations tends to be higher than among the elder generation. This can be explained by the fact that young labour migrants will enjoy the benefits of the change for a longer period of time.

- The lower the costs arising from leaving a job are, the higher the probability of mobility is.

There have been several large-scale migrations of people throughout history. The destination of these migrations in most cases has been the USA. The above tendency of people to migrate became stronger during the time of the world wars. The two main reasons for people moving to the USA were political persecution and hopeless economic conditions at home.

From a geographical point of view there are three kinds of mobility:

- mobility between countries,
- mobility on national level,
- mobility between regions.

Labour force mobility is mostly typical of the USA, where the mobility of labour force is rather strong. Between 2003 and 2004 2.8% of the American population moved to another town or region within their state and another 2.6% moved to another state (Borjas refers to the US census in 2008). Immigration into the USA from abroad is also significant.

From the perspective of age, mobility is mostly typical of younger generations. The psychical costs arising from moving are lower in their case, since usually they still do not have a family, and if there are few opportunities to succeed on the labour market of their own region they can count on with a higher added value arising from their move.

On the basis of different opportunities in different regions we could conclude that migration is the strongest in regions with low wages; however, in reality it is not true. Though poverty and a low standard of living are strong motivation factors, the migration willingness of people in poor regions is low. One of the reasons for this might be the generally lower educational level of people living in poor areas. The other reason might be that people in poor areas are afraid that their lives would not be better even if they moved, or that they could not sell their house or flat at a favourable price.

Labour mobility is typical for those who work in those professions that require a certain level of qualifications. These professions have a national labour market. It is rare that a cleaner moves to another town to work there. Doctors and engineers, however, will move to another town in order to find employment with the hospital or company they prefer.

We also need to touch upon the phenomenon of workers' return migration. Many of those who have moved are likely to move back to their home at a later stage. The reasons for moving back home may vary. One of them can be that the migrant's stay had been planned for a limited period of time. This is for example when young people move to another country for a few years to learn a language. Another reason can be that the migrant's wage or other living conditions are not as favourable as expected. It might also be the case that being away from their homeland and their close relatives proves for migrants to be difficult to put up with. They feel homesick and are not willing to pay the psychical costs of earning more.

The commuting of labour

The spatial mobility of labour involves the flow of work as a production factor from one point to another. This flow has two forms. We talk about migration when the place of residence is changed along with the movement of the labour force. On the other hand, we talk about commuting when the place of residence does not change. (Lengyel I.– Rechnitzer J., 2004)

In the framework of censuses the decision whether people should be recorded as commuters is based upon the comparison of their permanent residence and the place of their employment. Daily commuters are those whose job is out of their place of residence. Abroad goers are those who go working abroad on a daily basis. (KSH, 2010)

According to Hardi (2009) cross-border commuting, as opposed to international migration, is driven by local labour demand and supply. Thus it can be considered as a form of resource rather than dangerous excess supply influencing equilibrium on the labour market. As a reaction to the level of demand on the local labour market, commuters cross the border. However, if they do not find work, or if they do not have a job there any more, they return to their native land, since their home is there. As a result, cross border commuting is an opportunity for the economic growth of the region receiving commuters. The receiving region can utilize human capital that was trained in another country. At the same time they do not need to deal with the possible labour force related problems of the commuters. The permanent residence of the commuters is in their native land; thus, unemployment benefits and other social problems must be handled by the relevant institutions in their homeland.

Cross border commuting is considerably regulated by availability, i.e. to what extent the border is considered as a barrier. The hindering effect of a border is primarily determined by spatial structure. If a given town lies close to the border, it represents a strong attraction factor for the workforce on the other side. If a town lies further away from the frontier and transport conditions are not good either, a much lower number of workers will commute there. Well developed infrastructure and frequent public transport services spur cross border commuting. This especially applies to the northern stretch of the border between Austria and Hungary. Availability is also influenced by language, by cultural and mental barriers and by their strength. If crossing the frontier does not bring along language problems and cultural segregation, commuters will have to face fewer difficulties. There are significant differences between the Austro-Hungarian and the Slovak-Hungarian border regions in this respect. Institutional integration would also contribute to the cessation of borders. Several initiatives have been launched in the European Union to reach that stage; however, in the case of large national systems this integration is taking place slowly. (Hardi T.– Hajdú Z.– Mezei I., 2009)

Migration of the Slovak labour force

Unemployment has caused considerable problems in the Slovak economy since the change of regime. Since the beginning of official records in 1990, Slovak unemployment has reached very high levels. As a result of foreign investments the Slovak unemployment rate started to decrease from the year 2000. An even more favourable change was brought along by Slovakia's accession to the European Union, when a free movement of labour could start.

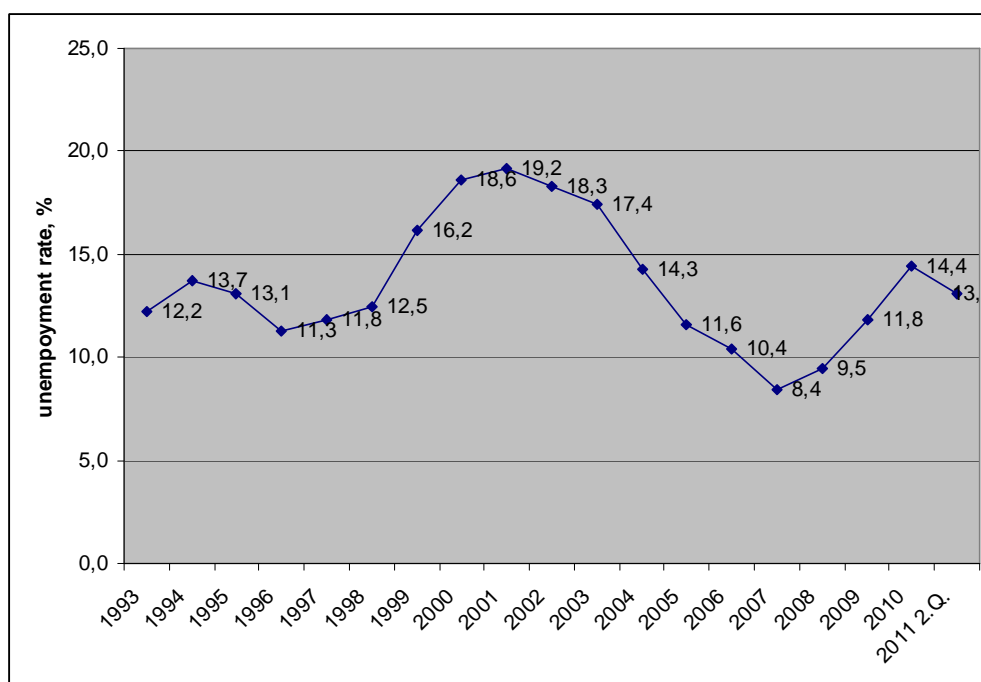

Figure 1: Unemployment rate in Slovakia (1992-2011)

As it can be seen, the Slovak unemployment rate in the 1990s fluctuated between 11% and 13%. Most of the firms had been privatised by that time, and the owners could not and did not want to employ redundant workforce, who earlier had been employed and paid in order to maintain full employment. In the first stage of the unemployment increase frictional and structural unemployment was prevalent, and the rate was also high as a result of insufficient aggregated demand. Czechoslovakia split in 1992. This has significantly influenced the Slovak national economy, since the number of those without a job increased until 1994. As a result of introducing consolidation measures and community service unemployment fell in the next few years. Economic growth gained pace; however, it did not bring along a considerable rise of job opportunities in number. The level of employment increased only in SMEs. In 1999 unemployment gained a great deal again. The reason for this was that the Slovak economy was not balanced: stabilization measures had to be introduced in order to increase economic development. Community service was reintroduced in 2000. This move resulted in a minor decrease of unemployment. The proportion of the long term unemployed was rather high by that time. There are significant regional discrepancies between regional unemployment rates in Slovakia. Cities like Bratislava and Kosice have the lowest rates, while the highest numbers of unemployed can be found in the southern and eastern regions of the country. One reason for the above lies in the structure of the economy, i.e. less developed regions have low diversification. The other

reason is that these regions have received a low amount of foreign investments. (Martincová M., 2002)

Reforms introduced by the government of Prime Minister Mikuláš Dzurinda, the country's accession to the EU as well as the settling down of multinational corporations in the country resulted in a significant decrease of unemployment at the beginning of the 2000s. A large number of workers found a job abroad, and foreign investors in the country also offered a large number of job opportunities. The downturn, however, also hit Slovakia in 2008. On one hand, unemployment is rising, because workers are made redundant from companies at home. On the other hand migrants who have lost their jobs abroad are also returning home. Slovakia has adopted euro as a legal tender as well. As a result, it is not necessarily worth working abroad in certain sectors any more. Since the currency is strong and there is a favourable taxation system in the country, it is worth getting employment at home.

It can be stated that the mobility of Slovak labour force is rather high, though not as high as the one of the US labour force. The National Employment Office (today Central Office of Labour, Social Affairs and Family) conducted a survey about commuting in Slovakia in 2001. It showed that 20% of the labour force in south-western Slovakia has their employment outside their district. Mobility was also gaining pace, since it increased by five percent between 1999 and 2001 according to the study. This rise could be explained by the fact that there was a local shortage of labour force in Bratislava at the time when the survey was being carried out. This mobility mostly applied to male workers and people with higher qualifications. (Horváth Gy., 2004)

After Slovakia joined the EU, the mobility of the Slovak labour force became high even in international measures. At the same time, it must be also noted that more than half of the people working abroad were employed in the two neighbouring countries (Hungary and the Czech Republic). After 2004 a great interest was shown in working in Great Britain. The neighbouring Austria, Germany and Italy were also popular destinations. The migrants were mostly young and came from the less developed regions of the country where unemployment was high. The number of those working abroad has been decreasing since 2008. One of the main reasons for this is the economic situation in the receiver countries. Another reason is that the Slovak currency gained against foreign currencies like the Hungarian forint and the British pound. (Gál Zs., 2009)

Migration willingness of young people

As it can be concluded on the basis of different migration theories and explanations, migration is more typical for younger generations than for the elder ones. The amount of psychological burdens arising from migration in case of the former group is lower. What is more, the expected added value is higher in their case since younger generations can presumably benefit from migration for a longer period of time.

The current situation on the labour market in southern Slovakia, namely a high rate of unemployment and few job opportunities, also act as motivation factors for fresh graduates and young people in search of jobs to move. The above theories called for a survey to find out to what extent graduate students at J Selye University are willing to start their careers abroad.

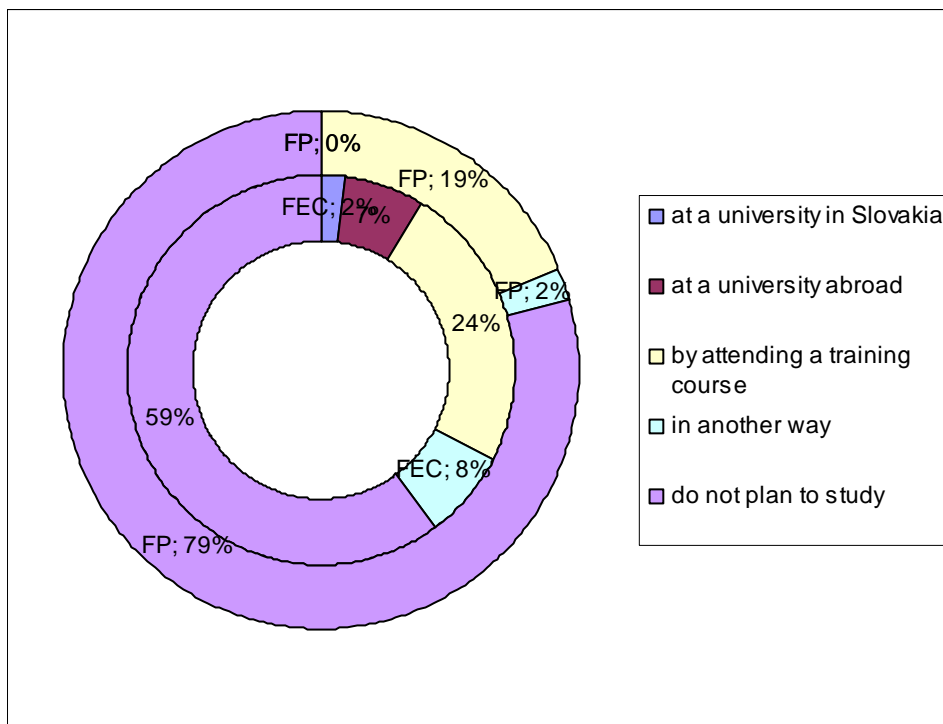
The questionnaire survey was carried out in April 2010 among graduate students of the Faculty of Economic Sciences and the Faculty of Pedagogy. The questionnaire comprised of 19 questions, most of which were closed ones.

The questionnaire was filled in at the Faculty of Economic Sciences and the Faculty of Pedagogy by 105 and 150 graduates, respectively. Since the Faculty of Economics had

113 graduates in the academic year when the survey was carried out, this part of the research can be considered representative.

The survey was aimed at finding out what graduates would like to do in the future, whether they want to go on with their studies after getting their diploma, and what skills and experience they have already obtained in order to start their career. Prior to the survey it was presumed that the idea of starting a career abroad is popular among graduates for the reason of higher remuneration and more opportunities in foreign countries. Similarly, it was also presumed that the graduates in question would also like to get a job and work experience in their own profession according to their qualifications, and to learn a language abroad. The respondents were also thought to plan their stay for a short term, and further on building their career at home. Our presumption was that, due to their closeness, Hungary and the Czech Republic would be the destinations of many, since it is easy to go back for a visit to Slovakia from both countries. What is more, in Hungary there are no language barriers for the respondents.

The first questions were aimed to find out whether graduate students are planning to continue their studies after getting a diploma. If so, what kind of studies they are planning to pursue. Surprisingly, the majority of graduates do not intend to continue their studies. 79% at the Faculty of Pedagogy and 59% of the students of economics chose this answer. As it can be seen from Figure 2, only a mere 2% of business students would like to continue their studies at a university in Slovakia. 7% at the same faculty would like to pursue further university studies abroad. Further training courses are also popular with respondents from both faculties, and the category ‘in another way’ was also marked by some.

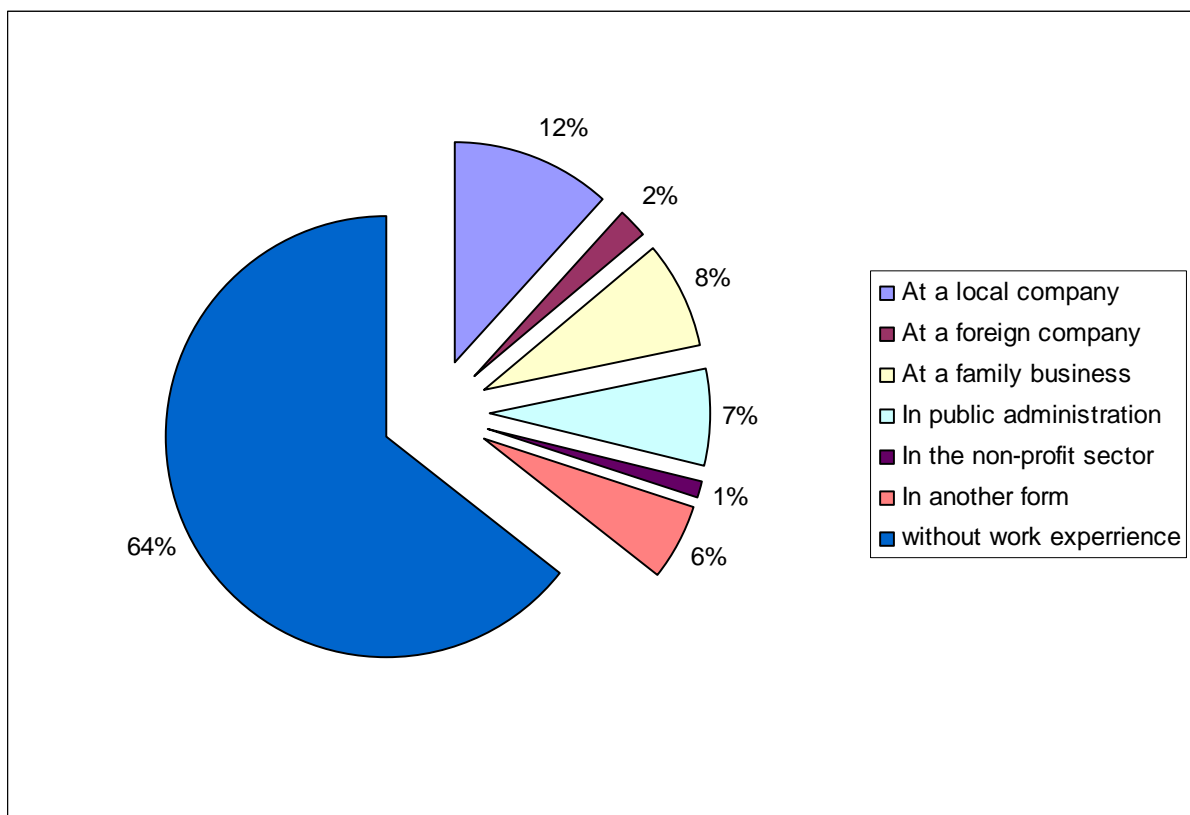
*Figure 2:
Plans of graduates to continue their studies*

In the next question those wishing to go on studying had to specify what form of further studies they want to pursue. Several graduates wish to do a PhD course. Both faculties have graduates who would like to get to the third level of the Bologna system. The

fields of studies specified by the students of economics were such as logistics, marketing, HR management, accountancy and finance. However, other fields as political sciences, history, communication and technical sciences were also presented. Many of those graduating in pedagogy intend to study special needs education, languages or IT.

Respondents were also asked whether they had obtained any work experience during their studies. As it can be seen from Figure 3, they majority of graduates did not claim so, while there were no significant differences between the answers in the two faculties.

Only 36% of the respondents claimed to have gained work experience, which is a surprise since both faculties have internship included in the curricula. Those studying pedagogy have teaching practise at the faculty's partner schools, and business students have an internship at a company of their choice. A few graduates in pedagogy who chose 'in another way' indicated that they had obtained professional experience at partner schools; still, they amounted to no more than 6% of the respondents.

*Figure 3:
 In what way graduates obtained work experience*

The number of those having worked at family businesses during their studies is rather low (8%). The proportion of those having worked in public administration is a little lower amounting to 7%. The amount of those having worked in the non-profit sector is the lowest.

In the next question, which was aimed to find out about the future plans of respondents, the following choices could be ticked:

- I would like to get employment in Slovakia
- I would like to run my own business
- I would like to get employment in Hungary

- I would like to get employment abroad (not in Hungary)
- other

Most of the respondents would like to work in Slovakia. A rather high proportion of those studying pedagogy, namely 67% are planning to stay in Slovakia, while 31% intend work abroad and only 2% want to run their own business. The corresponding figure showed to be lower in the case of business students: only 54% are planning to get employment at home. More than a quarter of respondents would like to work abroad, the majority of which want to be employed in Hungary. As much as 20% of them are planning to become entrepreneurs.

In the next question we wanted to find out whether respondents had already started looking for a job. The distribution of responses was balanced at both faculties. Half of the graduate students at each faculty have already started looking for employment, while the other half are planning to start after completing their studies.

In the last question of this question group the students were asked how long it will probably take them to find employment. The majority are pessimistic about their future: 67% presume that it will take more than half a year. No more than 5% claim to have already found a job. 9% presume that it will take one or two months and 19% hope to find employment within six months. When giving their answers the respondents might have taken into consideration the current situation on the labour market; hence they assumed that it would take a while to get the job they want.

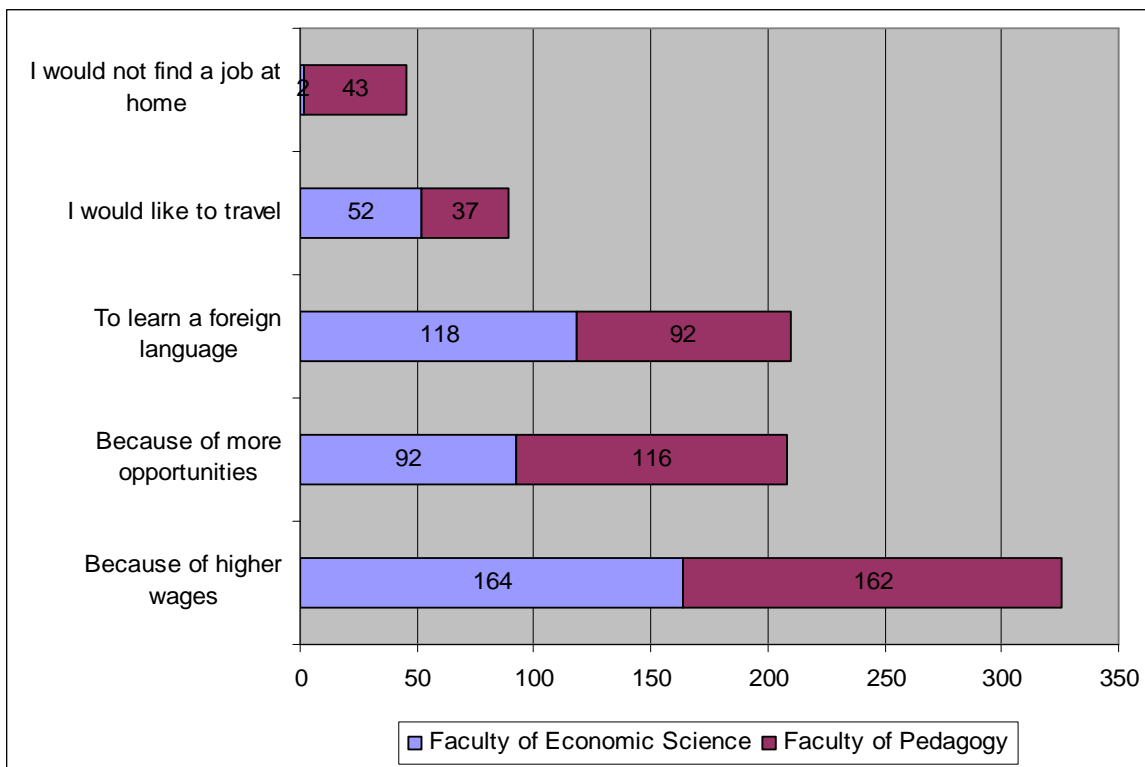
The questionnaire was also designed to find out which skills are considered to be important in order to succeed on the labour market. The respondents could choose from the following: the university diploma as such, professional knowledge, knowledge of foreign languages, IT knowledge, work experience, good network of personal contacts and luck. The above had to be put in order of importance with a choice of marking only a single one or a combination of the above. In order to succeed on the labour market a university diploma is considered to be the most important among all. A large proportion of respondents marked it in the first place and it was chosen by many as the only from the list. Professional knowledge and the knowledge of foreign languages came as second and third, respectively. IT knowledge and work experience were the third or fourth most important on the list, while a good network of personal contacts and luck were marked only in a few responses.

The next question group concerned working abroad. The respondents were asked whether they are planning to work abroad at some point in the future. There was a large difference in the answers between the two faculties, since migration willingness proved to be higher among business students: 45% are planning to work abroad at some point in the future. The corresponding proportion at the faculty of pedagogy is 36%. Both groups, namely those who are planning to and also those who do not intend to be employed abroad, were asked what factors influenced them in their decision. The respondents could choose from five options and they were also given the choice of indicating other reasons.

The options to choose from why somebody would like to work abroad were the following:

- Because of higher remuneration
- Because there are more opportunities abroad than at home.
- Because of the opportunity to learn a foreign language
- Because I would like to travel and get to know other cultures.
- I would not find a job at home anyway.
- For other reasons

The above had to be put in order of importance with a choice of marking only a single one or a combination of the above. The answers were analysed on the basis of how many times each option was marked and on the basis of what level of importance was attributed to each. The answers were weighted: If a certain option was marked as an only one from all options, or if it was marked as the most important one, it was given four points. If an option was marked as the second most important, it was given three points. An option marked as the third and fourth most important one, it was given two and one points, respectively. Since more than four options were marked in a very few cases, these were disregarded. By adding up the scores, it became clear which motivation factors proved to be the most important ones. As it can be seen in Figure 4, the reason for wanting to work abroad at both faculties was higher salaries, primarily. Graduate students at the Pedagogical Faculty see a lot of opportunities in working abroad, while a large proportion of business students would like to learn a foreign language while working abroad. In most cases the above answers were marked in second and third place of importance. The option of 'wanting to travel and getting to know other cultures' was marked a few times, and the option of 'not being able to find a job at home anyway' was chosen only a couple of times.

*Figure 4:
 Reasons for planning to work abroad - in order of importance*

The answers to the question how much time respondents would like to spend working abroad were also interesting. The graduate students could choose from five options: A few months, one or two years, three to five years, more than five years and the option of 'I may as well settle down there'.

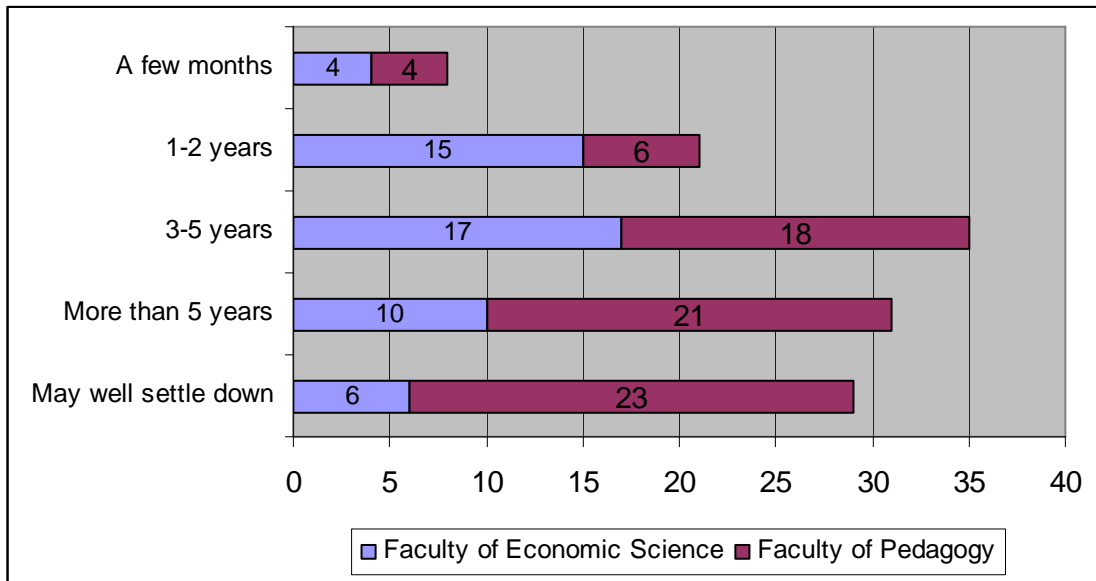

Figure 5: Planned duration of working abroad

Figure 5 indicates that the largest group of respondents would like to spend between three and five years abroad. Respondents at both faculties prefer a long-term stay abroad: more than half of all respondents willing to work abroad would spend more than five years in a foreign country or even would be willing to settle down there.

In the next question most respondents indicated that they would like to get employment in their own profession; however, the majority of them also stated they would be willing to do other jobs in case they do not find employment in their own trade. The second largest group of respondents was the one of those willing to do any job. Only three graduate students are willing to work exclusively in their own profession, but none of them have concrete plans or ideas.

The next question was aimed to find out which foreign country the respondents would like to work in.

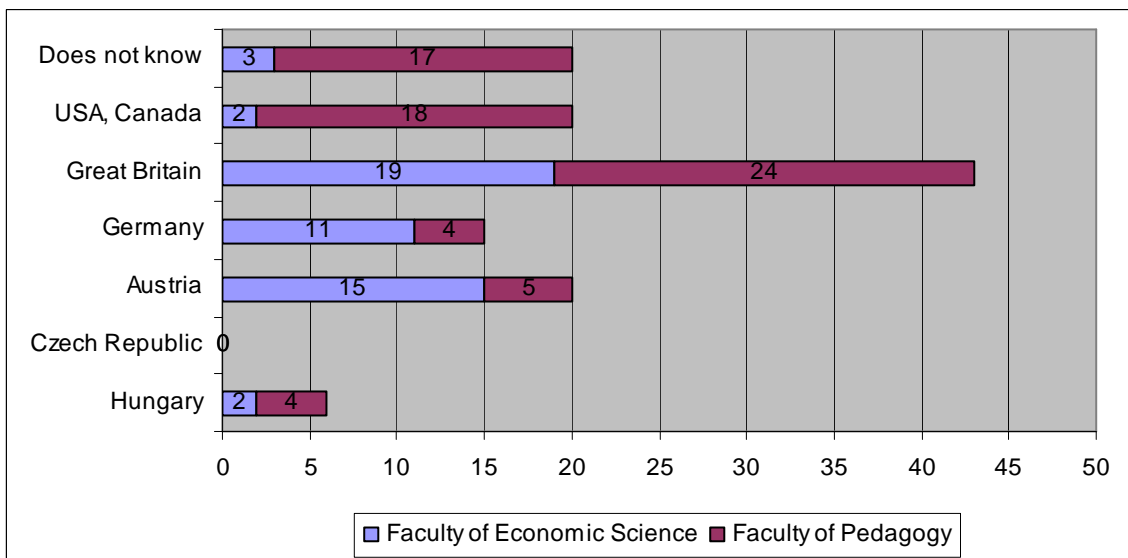

Figure 6: Countries, where graduate students would like to work

As it is shown in Figure 6, English speaking countries are the most popular destinations. Their popularity might lay in the fact that, as it has been described earlier, the importance of learning foreign languages among the respondents is rather high.

It is also interesting to point out that Austria and Germany were indicated as destinations in a low number. What is more, none of the respondents would like to be employed in the Czech Republic. During the analysis of questions regarding the place and the length of a possible stay abroad further interesting observations were made: several respondents stated that they would like to work abroad, but they have no specific ideas, which country to choose. In spite of this, they would be willing to even settle down there.

We also wanted to find out what kind of treatment respondents expect from their perspective colleagues and employers abroad. We were surprised to find out that even those who intend to work abroad are afraid of discrimination. The majority expressed their hopes that they will be accepted by their colleagues abroad. Still, 22% think that they will have to perform better in comparison to their colleagues.

Some of the respondents expect to be treated equally as their native-born colleagues, and none of them anticipate having easier life than native employees.

Those not planning to work abroad were also asked about the reason for their decision. They could choose from the six reasons below with the possibility of marking more than one and had to put them in order of importance:

- I do not want to leave my parents and friends.
- I don't want to leave my partner.
- There are opportunities at home too. There is no need to leave.
- I already have a job at home.
- I would like to start a family.
- I am afraid that I would be discriminated; that I would be looked down on.
- For other reasons

To our surprise, most respondents stated that there are opportunities at home too; therefore, there is no need to leave. A relatively lot of graduate students are afraid that they would be discriminated against in a foreign country. One of the respondents wrote down the following: "If I am in trouble, there will always be someone I can count on at home, but there will be nobody to help me abroad."

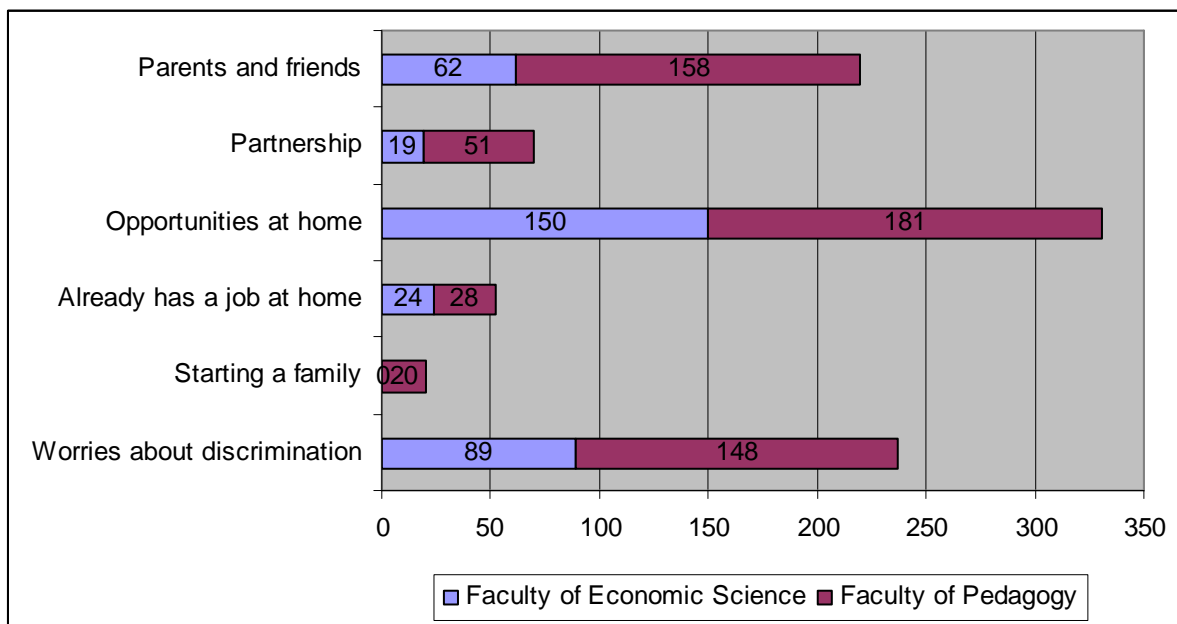

Figure 7: Reasons for staying at home - in order of importance

The second and third most important reasons were homesickness and the fact that the respondents would not want to leave their parents and friends. Only few graduate students indicated that they do not want to leave because of their partner. The possible reason for this might be that even if they have a partner they would leave together, or due to their young age they do not have a serious relationship yet that would make them stay at home. This survey also suggests that young people nowadays tend to start families at a later age. The average age of respondents was 24 and only a few of them indicated that they want to stay at home to start a family. The answers to this question also show that very few graduate students have already found a job, which would motivate them to stay at home.

Migration willingness was also analysed on the basis of permanent residence. Migration theories suggest that migration willingness tends to be higher in regions where salaries are generally lower. In spite of the fact that regional discrepancies are peculiar to Slovakia, i.e. the further one moves eastwards the worse macroeconomic indicators are and the higher unemployment is, differences in the migration willingness of respondents were not found in the framework of the survey. Willingness to work abroad proved to be equally characteristic of young people in western, central and eastern Slovakia. Our survey was also aimed to find out whether there are any differences between the migration willingness of those who reside in rural areas and those living in towns. No discrepancies were found in this respect either, i.e. 40% of respondents are planning to find work abroad from both urban and rural residential backgrounds. If we look at the responses in a breakdown according to faculties, it can be observed that the migration willingness of those with urban residential background at the Faculty of Pedagogy prevails the one of those having their permanent residence in villages. On the other hand, the corresponding distribution at the Faculty of Economics is of opposite nature.

If we look at migration willingness in a breakdown according to sex, it can be seen that more female respondents intend to find employment abroad. It must be noted that since the Faculty of Pedagogy traditionally has had more female students, they also outnumbered male respondents in the research sample. Their predominance in willingness to work abroad, however, exceeded their prevalence in numbers in the research sample. The migration willingness of female graduate students at the Faculty of Pedagogy and at the

Faculty of Economics is higher by two and five percentage points, respectively than their proportion in the research sample. This might be due to the fact that the proportion of male respondents wanting to start their own business at home is higher than the share of female respondents with similar plans.

Conclusion

This research was carried out to find out about the migration willingness of graduate students at the two biggest faculties of J Selye University. Our hypotheses were confirmed only partially.

- It was presumed that the majority of graduate students would like to work abroad at some point in the future. However, their proportion is only 40% according to the survey.
- It was also assumed that the neighbouring countries would be popular destinations to find employment. This hypothesis can be disproved entirely, since Great Britain, the USA and Canada proved to be the most popular destinations.
- The majority of respondents are planning to stay abroad for more than five years.
- Graduate students would like to get a job in their own profession; however, they are willing to take any jobs provided that they will not find employment in their own trade.
- A large proportion of respondents claim that there are opportunities to succeed on the labour market at home too and they also have concerns that they would be discriminated against if they worked abroad.

BIBLIOGRAPHY

Book

- Borjas, G. J. (2008): Labour Economics. McGraw-Hill Irwin
- Cseresnyés F. (2005): Migráció az ezredfordulón. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs
- Ehrenberg, R. G. – Smith, R. (2003): Korszerű munkagazdaságtan. Elmélet és közpolitika. Panem Kiadó
- Galasi P. (1997): A munkaerőpiac gazdaságtana. Aula Kiadó Budapest
- Hardi T. – Tóth K. (2009): Határaink mentén. A szlovák-magyar határtérség társadalmi-gazdasági vizsgálata (2008). Fórum Kisebbségkutató Intézet, Šamorín
- Hardi T. – Hajdú Z. – Mezei I.(2009): Határok és városok a Kárpát-medencében. MTA RKK Győr – Pécs
- Horváth Gy. szerk.(2004): Dél-Szlovákia. MTA RKK. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs
- Lengyel I. – Rechnitzer J. (2004): Regionális gazdaságtan. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs
- Martincová M. (2002): Nezamestnanost' ako makroekonomický problém. Edícia Ekonomia, Bratislava
- Póczik Sz. – Dunavölgyi Sz. (2008): Nemzetközi migráció – nemzetközi kockázatok. Hvgorac Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest
- ### **Chapter**
- Szabó I. (2010): Munkaerőmozgás a határ mentén – a válság hatásai. In: Sikos T. Tamás – Tiner Tibor (2010): Cégek célkeresztben. Vállalkozások a szlovák-magyar határ mentén. SJE, SJE Kutatóintézete, Komárno

Journal article

Gál Zs. (2009): Munkaerő-migráció Szlovákiából a 2004-es uniós csatlakozás után. FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, Vol.9, 2009/2 pp. 59-82.

Article in an internet-only journal

KSH (2010), Hungarian Central Statistical Office: Területi mobilitás a munka világában. Online publication. From: http://konyvtar.ksh.hu/kiadvanyok/Teruleti_mobilitas_a_munka_vilagaban/ofa1/main.html

Statistical Office of the Slovak Republic : www.statistics.sk

Central Office of Labour, Social Affairs and Family: www.upsvar.sk

**ROLE OF TRAFFIC IN THE DEVELOPMENT OF SERBIAN-
HUNGARIAN FRONTIER REGION**

**A KÖZLEKEDÉS SZEREPE A SZERB-MAGYAR HATÁRRÉGIÓ
FEJLŐDÉSÉBEN**

Éva Szügyi, Éva Szügyi, Ph.D. hallgató, okl. közgazdász

A Pécsi Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola hallgatója, Szabadkai Regionális Tudományi Társaság kutatója

Address: Szerbia, 24430 Ada, Djure Djakovica utca 169/c.

Phone: 00 8163-8592-451

E-mail: eva.szugyi@yahoo.com

György Sefcsich, Prof. Dr.

Gépészmérnök, környezettechnológiai szakmérnök, a műszaki tudományok doktora,
nyugalmazott címzetes műegyetemi tanár

Address: Szerbia, 24000 Subotica, 4. jula utca. 19/a

Phone: +381 24 780 500

E-mail: sefcsich@gmail.com

ROLE OF TRAFFIC IN THE DEVELOPMENT OF SERBIAN- HUNGARIAN FRONTIER REGION

A KÖZLEKEDÉS SZEREPE A SZERB-MAGYAR HATÁRRÉGIÓ FEJLŐDÉSÉBEN

Key words:

frontier region, traffic, infrastructure, development, trade and passenger traffic

Abstract:

The character of the frontier region, available natural power sources, economy structure inherited from the past and the one that has formed recently, cultural and historical past show more and more powerfully the common interests of the homogeneous region that has been aggressively divided by a border as well as the forced competitive state between each other.

Parts of the region on both sides of the frontier practically possess identical natural and human resources and are forced to appear on the same target market, with nearly identical offer of goods and services. If they go on with their uncoordinated market policy and fail to harmonize their development ideas they will not be able to avoid the disadvantageous consequences of unsparing competition in their own region. The only rational opportunity for the settlements in the region is to avoid the grave failures of inner competition and their transformation into a comparative advantage in order to make the dividing frontier be a well working, uniting innovative and economy combining spindle.

Relation and mutual dependence is strong in the frontier region and so are the highly important infrastructure corridors, transcontinental size traffic and trade processes as well as their servicing logistic background systems.

Practically the examined local and regional plans and strategies during the research consider the natural endowments and esteem them as comparative advantages. They stress the importance of positive economical effects due to transit corridors that pass through the region. Conditions get naturally formed for high energy centers, intensive development zone along them but they do not even mention - the danger of „tunnel effect” more and more frequently felt recently – the fact that their advantages succeed in a more modest way while the negative effects (serious environment load and environment damages, the increase of relative development differences among the regions along corridors and outskirts that might lead to a dangerous cutting down of outskirts) become more and more palpable.

The analyses of inside and transit passenger traffic and trade in the frontier region affirm – even in the more developed world – the well known and stressed occurrence that road traffic is prodigal energy consumer and seriously burdens environment (because of unlimited mobility requirement of passengers and advantages of controlled trade) has a causelessly high (nearly 75%) quota - compared with railway and water traffic.

Kulcsszavak:

határtérség, közlekedés, infrastruktúra, fejlesztés, áru- és személyforgalom

Kivonat:

A határtérség jellege, rendelkezésére álló természeti erőforrásai, a múltból örökölt és a közelmúltban kialakult gazdaságszerkezete, valamint kulturális és történelmi múltja, egyre erőteljesebben mutatnak rá az államhatárral erőszakosan megosztott, azonban egységes térség közös érdekeire, kényszerű egymás közötti versenytársi helyzetére. A határtérségnek az államhatár két oldalára került térségrészei gyakorlatilag azonos természeti és

emberi erőforrásokkal rendelkeznek és ugyanazonokon a cél-piacokon kényszerülnek fellépni, szinte azonos termék- és szolgáltatás-kínálattal. Amennyiben, tovább folytatva koordinálatlan piacpolitikájukat, idejében nem hangolják össze fejlesztési elképzeléseiket, kényszerűen számolniuk kell a saját térségükkel folytatott kíméletlen konkurenciaharc súlyosan hátrányos következményeivel. A térség települései számára az egyetlen racionális lehetőség, a belső konkurencia súlyos buktatóinak elkerülésére és azok komparatív előnyé történő transzformációjára, hogy a szétválasztó államhatárt jól működő, egységesítő innovációs és gazdaságegyesítő tengellyé formálja.

A határregió esetében erőteljes az összetartozás és a kölcsönös egymásrautaltság, a nagyjelentőségű infrastruktúra-korridorok, transzkontinentális méretű közlekedési és áruforgalmi folyamatok, valamint az azokat kiszolgáló logisztikai háttérrendszerek vonatkozásában. Gyakorlatilag a kutatás során górcső alá vett regionális és lokális fejlesztési tervek és stratégiák mindegyike számba veszi és komparatív előnyként értékeli ezeket az adottságokat. Mindenekelőtt a térségen áthaladó nagy tranzitkorridorokból eredő pozitív gazdasági hatásokat emelik ki. Azok mentén ugyanis természetesen teremtődnek meg a fejlesztés-intenzív zónák és magas-energiájú központok képződésének feltételei. Ugyanakkor meg sem említik –az elmúlt időszakban sajnos egyre gyakrabban érezhető „alagúteffektus“ veszélyeit,- vagyis, hogy azok vitathatatlan előnyei egyre szerényebb mértékben érvényesülnek, negatív hatásaik (súlyos környezetterhelés és károsodás, valamint a korridorok mentén kialakuló fejlődőképesebb térségek és a távolabbi perifériák közötti viszonylagos fejlettségi különbségek tovább növekszenek, akár súlyosan leépítve a fejletlenebb perifériákat) viszont egyre kitapinthatóbbá válnak.

A határregió belső és tranzitjellegű utas- és áruforgalmának elemzése is megerősítették – a fejlett világban is – régóta ismert és hangsúlyozott jelenséget, hogy a pazarló energiafogyasztású és a környezetet súlyosan terhelő közúti forgalomnak (az utazók korlátozások nélküli mobilitás igénye és a kísért/irányítható áruforgalom előnyei miatt) indokolatlanul magas (közel 75%-os!) részesedése van – a vasúti és a vízi közlekedéssel szemben.

BEVEZETŐ

A „határrégió” egy közigazgatásilag nehezen, csupán körvonalazva értékelhető, államhatárral megosztott, de történelmi, földrajzi, gazdasági és kulturális szempontból organikus egységet képező (határ) térség. Természeti adottságai, erőforrásai, gazdasági szerkezete és kultúrtörténeti múltja, a nyugat-balkáni térség (és azon belül Szerbia) EU-csatlakozásának viszonylatában is igen intenzíven veti fel a két csonka határtérség megkerülhetetlen egymásrautaltságának, kényszerű versenyhelyzetének a kérdését. Mindkét térség gyakorlatilag azonos természeti erőforrásokkal és piacképes termékekkel, szolgáltatásokkal tud fellépni ugyanazokon a célpiacokon. Amennyiben (még idejekorán) nem hangolja össze fejlesztési elképzeléseit, és nem koordinálja fellépését – óhatatlanul hátrányos (vagy hátrányos feltételeket teremtő) versenyhelyzetbe kerül(het) önmagával.

A határ kétségkívül a társadalomtudományok nagyrésze által, mintegy térképszerűen elképzelt tárgy – egy adott népcsoport – „szélén” helyezkedik el és a társadalomtudományok jó másfél évszázados hagyománya egyértelműen arra tanít bennünket, hogy arra figyeljünk, ami a határokon „belül” található.

A modern társadalmak empirikus létének kereteit az állam jelöli ki és tartja össze. Ez viszont a határok kérdésén áll vagy bukik, hiszen a határok meghúzásával és fenntartásával, illetve az azokon keresztüli áramlások ellenőrzésével, szabályozásával, megvámolásával és szubvencionálásával, kulturális, mozgalmi és adminisztratív eszközök általi bátorításával és korlátozásával való szüntelen elfoglaltság az államok kiemelt jelentőségű tevékenysége.

Határtérség alatt azt a határ menti területet értjük, amelynek életére, gazdasági-társadalmi folyamataira jelentős befolyást gyakorol az államhatár léte. Hansen (1983) definíciója még egy olyan korban született, amikor az európai határok többé-kevésbé elválasztó jellegűek voltak. Napjainkban mindenképpen ki kell emelnünk azt a tényt, hogy a határtérség kiterjedését már nem (csak) maga az államhatár, hanem az elválasztott határ menti területek térszerkezeti jellegzetességei, a város- és közlekedési hálózatok határon átnyúló kapcsolódásai, valamint a határ két oldalának eltérő gazdasági-társadalmi jellemzői szabályozzák. Ezek alakítják ki azokat a határon átnyúló lakossági és gazdasági mozgásokat, amelyek a nemzetállami tér határ-menti területeit olyan különlegessé teszik. Napjainkban és térségünkben tehát azt tekinthetjük határ-menti térségnek, amelynek mindennapi életét alapvetően befolyásolják a szomszédos határtérséggel fenntartott interakciók. A térbeli határokkal foglalkozó irodalom egyre többször utal a gyakorlati élet

azon tényére, hogy a régiók (itt a különböző államokhoz tartozó térségek) közötti éles elhatárolás ma már a múlté, és egyre inkább a rendszerek közötti átmeneti jelleggel bíró övezetek kialakulását figyelhetjük meg (Fleischer 2001; Novotny 2007). Valójában a két definíció együtt érvényes, hiszen továbbra sem negligálhatjuk a határ térszerkezet-formáló szerepét, még akkor sem, ha a schengeni belső határok esetében az államhatár fizikai korlátozó szerepe megszűnt.

Az, hogy egy adott terület az államhatár mellett fekszik önmagában nem jelent szükségszerűen hátrányt a társadalmi-gazdasági fejlődésre, sőt bizonyos esetekben kifejezetten előnyös is lehet. Trianon óta Magyarországon a határmentiség - kivéve talán a nyugati határszélet - általában elmaradottságot jelentett. Elsősorban azért, mert ezek a határ menti területek kevésbé integrálódtak az ország gazdasági vérkeringésébe, amelynek számos oka lehetett, de elsősorban politikai magyarázatot kell keresnünk. Másrészt a határmentének hosszú éveken keresztül alig volt kapcsolata a szomszédos határon túl lévő valamikor egy országban lévő egységes régióval.

A határok elválasztó szerepe még ma is jobban érvényesül mint az összekötő híd szerep. A szerb-magyar határszakaszon ez az effektus még inkább kifejezésre jut.

KÖZLEKEDÉSI ÉS ÁRUFORGALMI INFRASTRUKTÚRA

A közlekedés az utóbbi évtizedekben az áru és személyforgalom növekedésével különös jelentőséget nyert. Ez egyrészt a termelésben/logisztikában bekövetkezett struktúra- és technológiaváltással (just in time, revolving stock stb.), másrészt az emberek kényelemigényével magyarázható. A növekvő közlekedésigényekre a kormányok autópályák, közutak építésével reagáltak. A modern termelésirányítási és logisztikai rendszerek a rugalmasabb individualizált személyszállítási és a kísért áruszállítási megoldásokat helyezték előtérbe.

Különösen fontos és hangsúlyos ez az egymásrautaltság a térséget ellátó, azon áthaladó közlekedési infrastruktúra és az azt termelőerővé formáló, utas- és áruforgalmi logisztikai rendszerek esetében, hiszen a (múltból örökölt, illetve újabban létesített) közlekedési infrastruktúra-objektumok és a rajtuk keresztül történő (transz) kontinentális léptékű utas- és áruforgalmak nem befolyásolható tényezők, kényszerűen objektív körülménynek, adottságnak elfogadott, nagytérségi érdekek megvalósításának részeként jelennek meg.

A tanulmány által vizsgált terület Magyarországon a Délalföld (Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megyék) kb. 2/3-át (Szeged, Mórahalom, Kistelek, Kiskunmajsa, Kiskunhalas,

Jánoshalma, Bácsalmás, Baja községek); ill. Szerbiában/Vajdaságban a Nyugat- és Észak-Bácskai és az Észak-Bánáti Körzetek kb. 2/3-át (Zombor, Apatin, Hódság, Kúla, Szabadka, Topolya, Kishegyes, Magyarkanizsa, Zenta, Ada, Törökkanizsa, Csóka, Nagykikinda községek) fedi le.

Térségünkben a közlekedési infrastruktúra földrajzi, történelmi, politikai és kulturális viszonyok eredményeként, évszázadok folyamán, a mindenkori igényeket, szükségleteket kívánta kielégíteni. Nem lehet vitás, hogy hosszú távon is, a korábbi időszakokban kiépült közlekedési infrastruktúra fogja meghatározni a távolsági személy- és áruforgalom útvonalait és hogy azt a világgazdaság egészét és a világpolitikai erőviszonyokat is döntő mértékben befolyásolni képes, szinte „vis major” típusú adottságként kell kezelnünk.

A (nyugat) európai kontinens Balkán felé vezető főútvonala ugyan a szerb-magyar határrégió halad keresztül, ám ennek jelentősége és az összeurópai közlekedéshálózati rendszerben játszott szerepe túlértékelt, hiszen (elméletileg) lehetséges logisztikai alapfunkciói azt nem igazán indokolják:

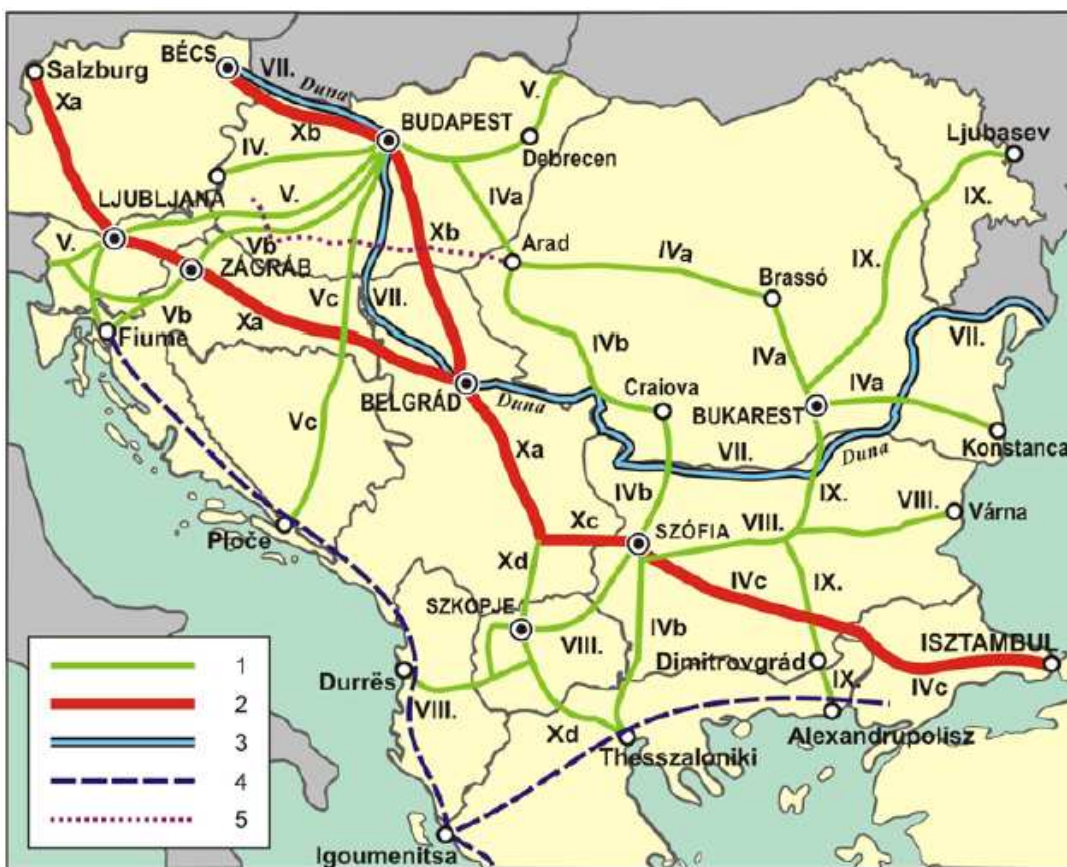
- csomóponti (hub-) szerepe mind a földi, mind a légi közlekedésben jelentéktelen,
- kapu (gateway-) szerepe, miután az csupán a Fiume/Koper-Thesszaloniki-Konstanca végpontokra korlátozódik (Balogh, 2010), viszonylag szűk a vonzásterülete és az északi-tengeri Range megakikötőinek (Le Havre, Antwerpen, Rotterdam, Amszterdam, Bréma, Hamburg) nyomasztó fölénye miatt csupán harmadrendű a jelentősége. A „Balkán Európa kapuja” megfogalmazás pedig erősen ideiglenes (talán 1-2 évtizedes?) jellegű, és Szerbia remélhetően közeli EU - csatlakozásával gyorsan feloldódó korlátozó feltétel-együttesnek, inkább politikai marketingszólamnak tekinthető,
- és ugyan tranzit-szerepének jelentősége nem vitatható Európa–Kis-Ázsia /Közél-Kelet viszonylatban, azonban lényegében csak egyetlen (ÉNy-DK irányú) korridorra szorítkozik, melyhez a Kárpát-medencével összekötő É-D és ÉK-DNy irányú, de már csupán másodlagos fontosságú folyosók társulnak (Erdősi, c).

Európa jelenlegi közlekedési hálózata még a modernkori nemzeti érdekek mentén és elkülönülési törekvések hatására alakult ki, sebtében „összefércelt” országos hálózatok aggregátumaként. Ebből az örökségből származik a felerősödő európai integrációs folyamat fejleményekén a Transz - európai Hálózatok (TEN) integrált rendszere (1. sz. ábra),

melynek legfontosabb általánosan elfogadott – ma már ugyan több tekintetben is vitatható – fejlesztési szempontjai, hogy:

- műszaki kialakítása és üzemeltetése egységes irányelvek szerint történjen,
- az országokat/fővárosokat összekötő folyosókra összpontosítson, és
- a nagyteljesítményű környezetbarát eszközöket (villamosított vasút, tenger- és belvízi hajózás) részesítse előnyben.

1. sz. ábra: A Transzeurópai Hálózat (TEN) integrált vonalas infrastruktúra rendszere (nemzeti fővonal-hálózata) a Balkánon (1 – szárazföldi korridorok, 2 – kiemelt fontosságú transz - balkáni útvonal, 3 – dunai vízi út, 4 – nem korridor autópályák)

Forrás: Erdősi, F.: A Balkán közlekedése és a politika (prezentáció), 2006.

Jellemző, hogy a TEN korridorok Budapestről sugárnyalábszerűen szétágazva érik el a Balkánt – tehát képletesen és konkrétan is „DK-Európából az út a Kárpát-medencén (Magyarországon) át vezet Nyugat-Európába” – majd a sugaras korridorok a Balkánon tovább osztódnak, ill. más irányokból (Kelet-Európa és Ausztria felől) ide tartókkal egyesülve csomópontokat alkotnak a balkáni fővárosokban és jelentősebb gazdasági központokban (Nagy, 2007).

A páneurópai X. korridor vasúthálózat képezi Szerbia vasúti közlekedésének gerincét, mivel a háló 25%-án valósul meg az összes szállítási tevékenység 50%-a (Erdősi, 2006). A PEN dokumentumok szerint a vasutakat teljes hosszban nagy tengelynyomás hordozására képes, villamosított és túlnyomórészt kétvágányú pályává, a főutakat pedig gyorsforgalmi utakká (túlnyomóan autópályává) tervezték kiépíteni 2010-ig. A jelenlegi kiépítettségi szintben azonban igen nagyok a különbségek, és összességében a balkáni korridorhálózat készülségi foka nem több 30-40%-nál. Igen jelentős különbség mutatkozik a vasút és autópálya fejlesztési arányok tekintetében a balkáni országok gyakorlata és az EU közlekedéspolitikai direktívái között is. A környezeti és energetikai vonatkozásokra nagy figyelmet fordító Unió a villamosított vasutak és a vízi utak fejlesztését preferálja, viszont (a Nyugat-Európához képest nagyon elmaradott úthálózatra és az ebből eredő gazdasági hátrányokra hivatkozva) a délkelet-európai országok az autópályák és gyorsforgalmi utak építésére összpontosítanak és hangsúlyozottan az uniós források elnyeréséhez kötik a nagyobb mértékű vasútfejlesztéseket. A vasúthálózat mindenütt felújításra, helyenként újjáépítésre szorul (Sefcsich, 2006). E befektetéseknek az összege messze meghaladja a községek erejét. Másrészt viszont, miközben a korridorokon belül éppen a vasutak műszaki színvonalában a legnagyobb a lemaradás, olyan autópályák épülnek, amelyek nem részei az egységesen elfogadott korridor-hálózatnak (Sefcsich, 2007).

A határrégió közgondolkodásában egyre gyakrabban merül fel a jelentős komparatív előnyként értékelt „történelmi”, Arad/Temesvár-Szabadka/Szeged – Zágráb - Fiume/Trieszt (újabban Konstancáig megnyújtott, két egymással versenyző párhuzamos nyomvonalú) kelet-nyugati összekötő „Transz - balkáni korridor” újjáépítésének (mindenekelőtt a Szeged – Szabadka – Zombolya - Temesvár vasútvonal helyreállításának, ill. a szegedi közúti/vasúti híd újjáépítésének és a Budapest-Szeged tranzitvasútvonal újraaktiválásának) kérdése is. Ennek ugyanis – szerény nagytérségi jelentősége ellenére – igen jelentős térségformáló, integráló hatása lenne éppen a határrégió belső kapcsolatrendszerének talpra állításában és újrafogalmazásában (Sefcsich, 2006).

TELEPÜLÉSFEJLESZTÉSI HATÁSOK

Ha megvizsgáljuk Észak - Vajdaságot és a Dél - Alföldet, megállapíthatjuk, hogy a trianoni határok meghúzása előtt egy egységes régiót képezett, mind a természetföldrajzi, mind a társadalmi viszonyok kérdésében, de sajnos ezt a homogén területet a határ kettévágta, ami az elmúlt évtizedekben inkább szétválasztotta, mint összekötötte a területet (Huszka, Bakó,

2007). Mivel a természetnek a határ nem tudott parancsolni ez az elkülönülés különösen a társadalmi viszonyokra volt jellemző, ami megnyilvánult abban, hogy a határnak köszönhetően főleg a második világháború után megszakadt minden fajta kapcsolat a két régió között. Ebből fakadóan nem beszélhetünk egy egységes régióról inkább, mint települések hálózatáról, olyan rendszerről, amelyben a települések csomópontjai a hálózatnak, magát a teret pedig ezek kölcsönhatása tölti ki.

A korridorok terület- és településfejlesztési hatásai erősen ellentmondásosak. Nagyságrendileg javítják ugyan a fővárosok közötti távolsági tranzit-közlekedés feltételeit (kapacitásban, minőségben, utazósebességben), és ezzel magukhoz vonzzák a gazdasági (termelő, kereskedelmi, logisztikai) vállalkozásokat, telephelyeket, ill. végső soron a gazdaságfejlesztés motorját jelentő tőkét és az azt követő képzett, fiatal és ütöképes munkaerőt. Így alakulnak ki a korridorok mentén a GDP-előállításban kiemelkedő **területsávok**, az autópályák melletti gyorsan fejlődő **kontaktzónák**, valamint a korridorok metszéspontjaiba települő kimagasló teljesítményt produkáló nagy energiájú **központok**. Ugyanakkor azonban a korridorok a viszonylag nagy távolságban is érvényesülő elszívó hatásukkal meggyorsítják a távolabbi, periferikus vidéki térségek kiürülését, leépülését – és ezzel végeredményben növelik az egyébként is nyomasztóan nagy területi különbségeket. Ezt az „alagút-effektust” csak tovább erősíti, hogy térségünkben az infrastruktúra-fejlesztés gyakorlatilag kimerül a korridorok (főként autópályák) építésében és alig jutnak források a mellékutak és a kísérő infrastruktúralétesítmények rendbetételére. Ebből ered, hogy a valóban „alagútként működő” nagy forgalmú tranzitkorridorok gyakran igen súlyos környezetterhelő negatív hatásai mellett nem érzékelhetők a nyomvonalaik mentén kialakuló fejlődőképes kontaktzónák és területsávok pozitív gazdaságélénkítő hatásai, mert azok – az elégtelen és szegényes infrastruktúra- és gazdasági háttér, továbbá a rövidlátó lokális gazdaságpolitika miatt – nem is képesek kiépülni. Ez a veszély sajnos egyre hangsúlyozottabban van jelen a szerb-magyar határregión áthaladó közlekedési folyosók mentén.

Jellemző, hogy a kérdéskörrel foglalkozó számos kis- és nagytérségi fejlesztési koncepció és stratégia – mint pl. a nagytérségi szemléletű Dél-alföldi operatív program és a Saobračaj – Efekti integracije Srbije u EU (Közlekedés – Szerbia EU - integrációjának hatásai) c. tanulmány – rendre megállapítja, hogy a régió közlekedés-földrajzi helyzete összességében kedvezőnek mondható, hiszen az országot érintő legfontosabb tranzit-irányú útvonalakon fekszik”. Többnyire (kényszerűen) rámutatnak arra is, hogy „A kedvező földrajzi adottságokkal erős ellentétben van a közlekedési létesítmények szerény kiépítettsége,

valamint rossz állapota...” A régió belüli és a szomszédos határ menti régiókkal való összeköttetéseket biztosító transzverzális közlekedési kapcsolatok kiépítettsége viszont az észak-dél irányú (fő)közlekedési lehetőségekhez képest alacsony. Nehezíti a helyzetet a dunai, tiszai, valamint a Körösökön található hidak csekély száma, aránytalan elhelyezkedése, nem megfelelő kapacitása. A régió áthaladó fő közlekedési tengelyen kívüli állami közlekedés-fejlesztési beruházások elmaradása – mivel a tengely mentén terjedő tőke, információk, fejlett technológiák dinamizáló hatása kisszámú településre (mindenekelőtt Szegedre és Szabadkára) korlátozódik – a távolabb fekvő térségek relatív hátrányát fokozhatja, periférikus helyzetét konzerválhatja.”

KÖZLEKEDÉSI INFRASTRUKTÚRA

Az autópálya-építések és a vasúti törzshálózati fejlesztések késlekedése erősen rontja a régió gazdasági versenypozícióit, ill. a kedvező logisztikai pozíció kiaknázásának lehetőségeit; másrészt pedig a belső úthálózat és a vasúti mellékvonalak szegényessége szinte ellehetetleníti a térség belső gazdasági integrációját. Ugyanakkor a térségen áthaladó fő **közúti gyorsforgalmi korridor** „mindenáron” történő továbbépítése mindkét ország számára erőn felüli megterhelést is jelent. A **vasúti közlekedés** ugyanakkor rövid- és középtávon is súlyos lemaradással és alulf finanszírozottsággal küzd, mind a fővonalak évtizedek óta elhúzódó és megoldatlan korszerűsítési munkái, mind pedig a súlyosan leépült mellékvonalak felújítása területén. A legnagyobb sebesség 90 km/h lenne, ha a vasutak állapota ezt megengedné, viszont helyenként a biztonságos közlekedés csupán a 20 km/h sebességet engedélyezi. A megengedett teher 22,5 t, de néhol ez az érték nem haladhatja meg a 16t-t, sőt akár 12t alá is eshet bizonyos szakaszokon. Köztudott, hogy a leépült és elégtelen teljesítményű vasúti összeköttetés erősen korlátozza, gátolja a térség nemzetközi kapcsolatainak kiteljesedését. A **vízi közlekedés** a határregió számára – a térségen áthaladó két nagy vízhozamú folyó ellenére – sajnos még középtávon is gyakorlatilag kiaknázhatatlan lehetőség marad – hiszen a bajai Duna-kikötő gyenge infrastruktúra-háttéré miatt nehezen elérhető, a Tisza hajózhatósága viszont a zentai kikötő felett már nem biztosított. A folyamhajózás áldatlan helyzetének feloldása csupán egy, a Kárpát-medence egészére kiterjedő, vízvi sszatartáson és vízpótláson alapuló, többcélú integrált

vízgazdálkodási stratégia mentén (árvíz/belvíz-védelem, mederbővítés és folyamhajózás, öntözés, ivóvízbázisok, energetika, környezetvédelem) lesz lehetséges¹.

Az előnyös közlekedés - földrajzi fekvés ugyan jó alapot képez a **kombinált áruszállítási formák** terjedéshez, sajnálatos azonban, hogy a kilencvenes évek úttörő kezdeményezéseit (RO-LA Kiskundorozsmán, RO-RO terminál Baján) nem követték további fejlesztések, sőt a meglévő kapacitások kihasználtsága is visszaesést mutat². Pedig a széleskörű szállítási lehetőségek kiváló lehetőségeket képezhetnének a **logisztikai bázisok** megalapításának a régió területén.

A **tömegközlekedésben** – mind a távolsági és helyközi, mind a helyi járatok viszonylatában a határrégió mindkét oldalán érzékelhető a stagnálás, az egyéni közúti közlekedés előretörése mindenfajta tömegközlekedés rovására. Szervezett közösségi tömegközlekedés csupán Szegeden (kötőpályás villamos/trolibusz és autóbusz) és Szabadkán (csak autóbusz) működik, a régió lakosságának csupán töredéke (20-25%-a) számára elérhető. Ott is hiányzik azonban a helyi és helyközi közösségi közlekedés egységes fejlesztése, ami a fejlődőképesebb regionális központok és az egyre jobban leszakadó perifériák közeledésének, integrációjának egyik fontos feltétele.

A **kerékpárút-hálózatok** fejlesztése ugyan folyamatos a régió területén, de a már megépült településeken belüli elemek, sem a településeket összekötő szakaszok nem alkotnak egységes térségi, regionális hálózatot.

VEZETÉKES SZÁLLÍTÁSI/SZOLGÁLTATÓI RENDSZEREK³

A határrégió mindkét oldalán intenzív kőolaj- és földgáztermelés folyik és mindkét ország gyakorlatilag teljes **földgázellátása** (fogyasztásának közel 90%-a) a régió áthaladó orosz importból származik, ezen a területen a határrégió két oldala között nem alakult ki közvetlen kommunikáció, hiszen azt mindkét oldalon stratégiai jelentőségű energiapolitikai kérdésként kezelik. A lakosság, az ipari/energetikai létesítmények és közművek földgázellátottsága a határrégió egész területén viszonylag jól kiépített, kielégítőnek tekinthető.

Fontos megjegyezni, hogy az EU és Nyugat-Európa energiaellátását biztosítani hivatott mindhárom tervezett „megkerülő” földgázvezeték (az orosz érdekeltségű Déli Áramlat, az

¹ Rečni saobraćaj – Master plan za vodni saobraćaj (Folyami közlekedés – Vízi közlekedési vezérterv), Vlada Republike Srbije, Beograd, 2010.

² Dunavska strategija EU i Srbija – Plovidba i prevoz (Az EU Duna-stratégiája – hajózás és áruszállítás), RIS, Belgrad, 2010.

³ A lokális szintű fejlesztési stratégiák feldolgozása alapján

alternatív betáplálási forrásokra támaszkodó Nabucco és az Azerbajdzsáni cseppfolyósított szállításokra épülő AGRI) nyomvonala – mintegy kényszerű, stratégiai jelentőségű csatlakozási/elosztási (hub) pontot képezve – halad át a szerb-magyar határrégió területén, biztosítva egyúttal mindkét ország és a régió több irányból/forrásból történő energiaellátását.

A teljes határrégió településeinek illetve lakosságának **villamos energia** ellátottsága igen magas, átlagosan 95%, a településeken élő lakosság esetében pedig 98% feletti; a lokális elosztó/ellátó-hálózat műszaki állapota és alkalmassága – számos súlyos hiányossága ellenére – kielégítő (a magyar) vagy még elfogadható (a szerbiai oldalon). A régió északvajdasági térsége számára azonban igen súlyos problémát jelent, hogy áramellátását gyakorlatilag kizárólag az Obrenovac – Újvidék - Szabadka gerinc-távvezeték biztosítja, miután a Szabadka-Szeged (Sándorfalva) távvezeték a Szerbiai Villanygazdaság egyetlen élő kapcsolata az európai elektro - energetikai rendszerrel, és ezért nem képvisel közvetlenül bevethető alternatív ellátási lehetőséget a határrégió számára.

Közlekedés – személy- és áru-forgalom

A közúti közlekedés kb. 90-éve, a gépjárműipar kialakulásával kezdődött robbanásszerű térnyerésének okai mindenekelőtt a személyes mobilitás és a kísért áruszállítás kényelmi és gazdasági előnyeiben keresendők (Fleischer, 1994). Súlyos környezetkárosító és energiapazarló jellege ellenére a közúti közlekedés ma a fejlett világ személy- és áruforgalmának háromnegyedét mondhatja magáénak, míg a vasúti közlekedés 20% alá szorult, a belföldi vízi közlekedés pedig (5% körül) erősen marginalizálódott. Meg kell azonban jegyezni, hogy az egyes országok, térségek szintjén e tekintetben is igen jelentős különbségek tapasztalhatók. A legfrissebb Eurostat jelentés szerint pl. a vasúti szállítás részaránya Svédországban (36,4%) és Ausztriában (34,8%), még most is jelentős, sőt az USA-ban 40% feletti, és a belföldi vízi szállítás is pl. Belgium, Németország és Románia esetében 10-15% körüli, Hollandiában pedig eléri a 33%-ot!

A vizsgált határrégió közlekedésének és áruforgalmának intenzitása és belső szerkezeti megoszlása sajnos igen nehezen értékelhető, hiszen maga a térség közigazgatásilag is lazán fogalmazható meg csupán, és ezért értelemszerűen a rendelkezésre álló statisztikai adatok/adatbázisok is csak közvetve és feltételeken értelmezhetők.

A határrégióba beérkező és azt elhagyó utas- és áruforgalomról hozzáférhető adatok ugyan sem időben sem mértékegységi értelmezésben nem tekinthetők statisztikailag összevethető

egzakt és konform adatsoroknak, de nagyságrendi értékrendek felállítására és azokból eredő következtetések levonására mindenképpen alkalmasak (1. sz. táblázat).

1. táblázat: Szállított utasok és áru

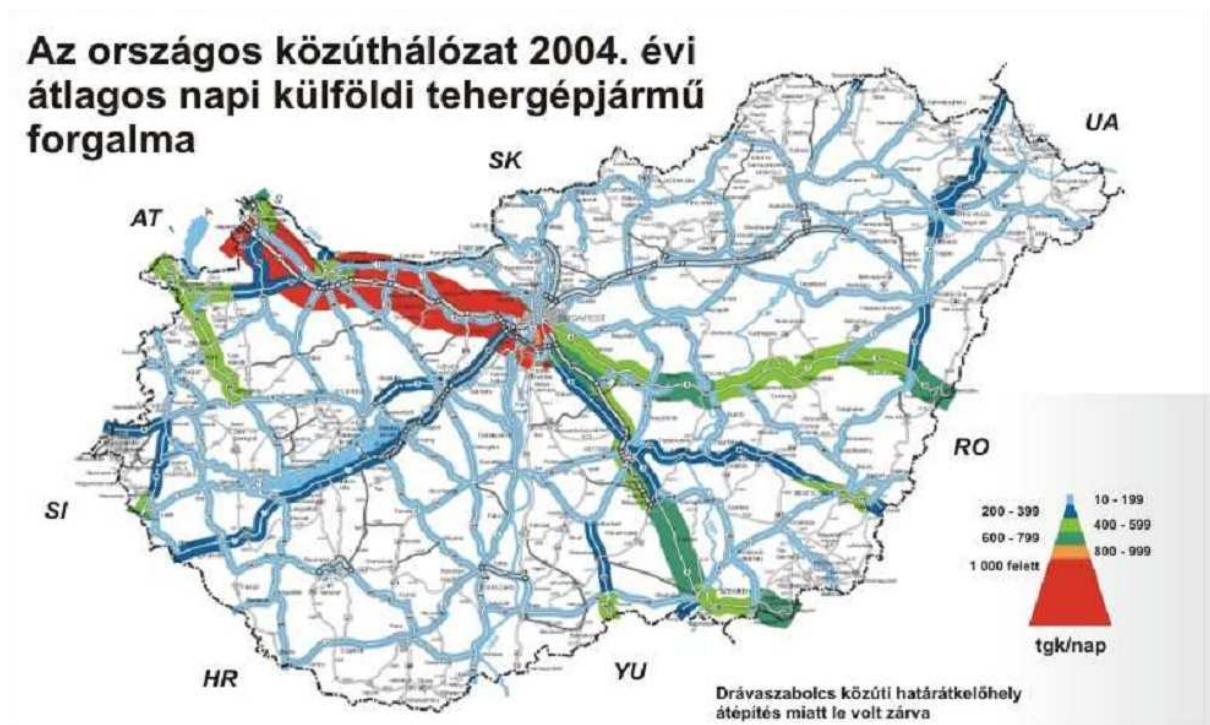
	Szállított utasok (1000)	Utaskilom-éterek (millióban)	Szállított áru (1000 t)	Tonna kilométerek (millióban)
2002	97406	6124	21990	4683
2003	91019	5950	21700	4809
2004	89136	5883	23541	5603
2005	89019	6754	28269	6829
2006	92110	7416	28737	7787
2007	84647	6538	27040	8383
2008	86866	6747	30368	7881
2009	86624	6227	22697	5954

Forrás: Opštine u Srbiji, 2010.

Igen fontos tény, hogy a térségbe beérkező, az azt elhagyó, valamint a rajta áthaladó (tranzit) forgalom gyakorlatilag egyetlen észak-déli (fő) korridoron (a TEN Xb Budapest - Szeged-Szabadka - Újvidék/Belgrád folyosón) keresztül valósul meg⁴, és a térségen belüli és a szomszédos térségek felé irányuló „belső” utas- és áruforgalom intenzitása viszonylag marginális jelentőségű (2. sz. ábra).

⁴ DKMT eurorégió stratégiája, MTA RKK, Alföldi Tudományos Intézet, 1997

2. sz. ábra:

Forrás: KTI, szerkesztette: Roadtech (ÚMFT KÖZOP:33)

Ezt a megállapítást támasztják alá a szerb-magyar határforgalomról közölt legfrissebb statisztikai adatok is. Ezekből az derül ki, hogy a 2010. év folyamán a határszakaszt mindösszesen (2,1 millió személygépkocsival és 65.000 autóbusszal) 7,8 millió személy, ill. (350.000 tgc-ban 7,0 + 150.000 vasúti rakományban 6,0 = összesen) 13,0 millió t/év áru lépte át. A településeken belüli és a térség települései közötti személy- és áruforgalom igen durván becsülhető. A dél-magyarországi térségrészben kb. 0,6 millió utas km/év és 0,8+3,6 millió t/év, az északvajdasági térségrészben pedig kb. 0,4 millió utaskm/év és 0,5+1,8 millió t/év, mindösszesen a határrégió területén kb. 1 millió utas km/év és 6,7 millió t/év nagyságrendű lehet. (Mégközelítőleg 700 km/lakos/év, és kb. 900 t/lakos/év belső fogyasztási, ill. kb. 3 t/ha a térségből elszállításra kerülő mezőgazdasági terméktöbbséggel számolva). Tehát a belső forgalom a határon átlépő és egyértelműen távolsági tranzitforgalomnak tekinthető utas- és áruforgalomnak mindössze alig 50 %-a (Sefcsich, 1997).

Perspektívák

- Az elkövetkező évtizedek igényeit kiszolgálni hivatott, már folyamatban lévő közlekedési infrastruktúraépítések és az utas- és áruforgalmat ellátó, óriási erőforrások felett gazdálkodó globalista „húzó-”, háttér - ágazatok (gépjárműipar, energiagazdaság, logisztika) – az utóbbi évtized folyamán megtapasztalt súlyos gazdasági krízis ellenére és abból (úgy tűnik) konzekvenciákat nem levonva – rövidtávon ugyan még továbbra is igyekeznek fenntartani a jelenlegi közlekedési struktúrákat.

- A „fejlett” világ politikai vezetése azonban már mélyreható strukturális átrendeződéseket tervez és kezdeményez ezen a területen is. A vonatkozó EU - irányelvekkel összhangban, már a magyarországi ÚSZT (Új Széchenyi Terv) is azzal számol, hogy 2020-ig a közúti közlekedés legfeljebb 67 %-ra esik vissza, míg az energiatakarékosabb és környezetkímélőbb vasúti 20%-ra, a vízi közlekedés pedig 8%-ra növekszik.

- Köztudott azonban, hogy az így megfogalmazott fejlesztési célok/irányelvek csupán három döntő fontosságú eszköz bevetésével lesznek/lehetnek megvalósíthatók:

- olyan óriási vagyonértékű és kontinentális léptékű, **előkészítő infrastruktúra-beruházásokat** kell viszonylag gyorsan (10-15 éven belül) megvalósítani a vasúti és a vízi közlekedés műszaki és logisztikai korszerűsítése területén, amelyek biztosítani tudják a közúti utas-szállítás kívánt kényelmi szintjét, ill. az áruszállításoknak a kísért közúti szállítmányokkal versenyképes hatékonyságát;
- olyan nagyhatékonyságú globális közlekedési és áruszállítási **műszaki és logisztikai hálózati struktúrát** kell kiépíteni és működtetni, amely a minimumra csökkenti a „0-sebességű” átrakodási és átmeneti raktározási időket (egységgrakományok, bimodális Ro-La és Ro-Ro terminálok, valamint multimodális konténeres és cserefelépítményes szállítási technikák és átrakóállomások), ill. csomópontjain (áruforgalmi termináljain) optimális módon oldja fel a távolsági és a kisközösségi áruszállítás között feszülő rakomány-képzési/lebontási és kézbesítési problémákat; és
- biztosítani kell **a közúti, vasúti és vízi szállítás minden tekintetben egyenrangú piaci versenyhelyzetét**, teljesítményarányosan terhelve meg azokat az őket kísérő infrastruktúra-beruházások és környezetvédelmi ráfordítások valós terheivel,

- mert csupán akkor és ilyen körülmények között lesz majd megengedhető és elvárható, hogy a közlekedési ágazatban is szabadon érvényesüljenek a piaci versenyszabályok, kényszerűen elvezetve a világgazdaságot addig a töréspontig, amelyben – a fogyó és dráguló energiahordozók terhei alatt – már valóban értelmetlenné válik majd a jelenlegi tékozló közúti majoritású közlekedési és áruszállítási struktúra.

- Ezeknek a globális folyamatoknak a régió arculatát formáló hatásai viszonylag jól behatárolhatók és egyértelműen betekinthezőek, ezért – a kívülről érkező kihívásokra adott válaszként – a régió fejlesztési stratégiája is szabatosan megfogalmazható egy, a térség specifikumaira vonatkoztatott fejlesztési operatív program keretében, melynek fontosabb vezérgondolatai (a teljes igénye nélkül) a következők:

- Ki kell építeni és folyamatosan javítani a határrégió lakosságának belső és határon átnyúló mobilitását.
- Ki kell építeni és folyamatosan erősíteni a határrégió lakosságában a regionális összetartozás identitásképét.
- Tudatosítani kell, hogy a regionális kohézió és összetartás a térség egyedül racionális viselkedésformája és válasza a jövő megpróbáltatásaira és kihívásaira, hiszen ellenkező esetben a gyakorlatilag azonos erőforrásokból és célpiacokból kényszerűen eredő belső versenyhelyzet mindenképpen hátrányos lenne a térség egésze számára.
- Ki kell építeni a határrégiót a környezetétől megkülönböztető identitást, biztosítani kell a régió belső és határon átnyúló kohézióját. Igen fontos a régió dél-magyarországi és északvajdasági kistérségeinek Szeged- és Szabadka-központú belső integrációja, valamint a Szeged/Szabadka ikervárosi összefonódás megteremtése.
- A regionális összetartozást nem csak, mint gazdasági kényszert kell megélni, hanem szakmai, közoktatási/kulturális, turisztikai, egészség- és környezetvédelmi, energiagazdálkodási és gazdasági, közigazgatási és biztonságtechnikai stb. együttműködési tartalmakkal kell feltölteni és gazdagítani.

- Intézményesíteni kell a régió belüli civil és gazdasági és együttműködések (mindenek előtt a KKV - struktúrák) mindennapos gyakorlatát, ahhoz eszközöket, szervezést és támogatási forrásokat rendelve.
- Minden lehetséges eszközzel biztosítani kell a régió belüli mobilitás alapvető feltételeit (közúthálózat, közületi közlekedési útvonalak kiterjesztése a perifériák felé, új lokális határátkelőhelyek megnyitása, stb.).
- Támogatni kell minden lehetséges eszközzel a régió belső közúti, vasúti és vízi infrastruktúra- és logisztikai rendszereinek felújítását/fejlesztését (a szegedi vasúti/közúti híd újjáépítését, a Temesvár – Szabadka – Szeged - Fiume és a Szabadka – Szeged - Budapest vasúti korridorok felújítását, ill. a Duna teljes körű és a Tisza Szekszárdig kiterjesztett hajózhatóságát és a Szegedi mederkikötő felújítását).
- Támogatni kell a szeged környéki bi- és multimodális áruterminálok logisztikai központokká fejlesztését, valamint a szabadkai szabad vámövezet és a régió területén működő/tervezett KKV - inkubátorközpontok és közös KF - központok fejlesztését és működését.

Következtetések

1. A fenti elemzés részben igen megbízhatatlan adatokra, sőt esetenként becslésekre (is) támaszkodik, nagyságrendjében mindenképpen a valóságot igazolja, vagyis azt a tényt, hogy **a határrégió egészére vonatkoztatva sajnálatos módon, jól kitapinthatóan, sőt egyértelműen érvényesülni látszanak az „alagútként működő” nagy forgalmú tranzitkorridor igen negatív hatása.** A növekvő intenzitású, meghatározó mértékben tranzit jellegű átmenő forgalom környezetterhelő és negatív társadalomlélektani hatásait ugyanis nem (vagy csak jelentéktelen mértékben) kompenzálják korridor-nyomvonal mentén kialakuló fejlődőképes kontaktzónák és területsávok pozitív gazdaságélénkítő hatásai.
2. Az elemzés egyértelműen utal arra a tényre is, hogy (mind a régió szomszédos települései, mind pedig a határon túli és a szomszédos térségek viszonylatában) **meglepően alacsony a határrégió lakossági mobilitása.**

3. A „belső” áruforgalom viszonylag csekély intenzitása arra utal, hogy **szinte nyomai sem érzékelhetők a térség regionális/hálózati társadalmi/kulturális és gazdasági integrációjának.**
4. A lakossági mobilitás-hiány részben éppen a regionális integráció hiányára utal, hiszen a térség természetes központjai (Szeged és Szabadka) nem tudják (nem képesek?) megfelelően ellátni térségfejlesztő hálózati csomóponti szerepüket – hiszen a kényszerű (közhivatali, közoktatási és egészségügyi jellegű) integratív elemek mellett szinte teljességgel hiányoznak-leépültek a korábban még létezett gazdasági visszacsatolások (pl. szinte megszűnt a központi települések és a perifériák közötti tömeges „ingázás”).
5. A teljesség igénye nélkül, ankétrendszerű felmérés keretében vizsgált „határon átnyúló” mobilitás elgondolkodtató eredményeket mutatott.
6. A magyarországi lakosság közel 65%-a, és a vajdaságiak 55%-a az elmúlt 10 év folyamán nem utazott „a határon túlra”, és a megkérdezettek ezt egybehangzóan „a nehéz gazdasági körülményekkel”, ill. a rossz és/vagy működésképtelen (vasúti és autóbusz-) közületi közlekedéssel, ill. az elégtelen számú határátkelő gyakori tranzit-túlterheltségéből eredő kényelmetlenségekkel indokolták.
7. Szimptomatikus jelenség az is, hogy a „határon túlra utazó” megkérdezettek döntő többsége nyilatkozott úgy, hogy utazásának célja mindenekelőtt (vagy csak) vásárlás volt és azt csupán (jellemzően a vajdasági) utazók kisebb része egészítette ki wellness és gasztronómiai tartalmakkal. Konvencionális (korábban megszokott, sőt jellemző) kulturális/turisztikai, oktatási/tudományos és/vagy gazdasági kapcsolatok ápolása – ebben a kontextusban – csupán elvétve jelent meg.
8. A felvázolt perspektívák hatalmas anyagi és szellemi erőfeszítést kíván nem csak a szűken behatárolt határ- menti régióktól, hanem Magyarországtól, Szerbiától, de az európai Uniótól is.

Irodalom

- Ada község fejlesztési stratégiája, 205-2008-2012, Harmadik változat, 2006.
- A magyar úthálózatot igénybe vevő nemzetközi tehergépjármű-forgalom útdíj-érzékenysége elemzése, Traffikon, Budapest, 2008.
- BALOGH T.: A Fiume (Rijeka) Constanta vasúti kapcsolat fejlesztése, transzbalkáni vasútvonal kialakítása, EÖKK, Budapest, 2010.
- Befektetési kézikönyv, Regionalni centar d.o.o. „Most - Híd” Térségfejlesztési Központ Kft., Szabadka
- Dél-Alföldi operatív program, MK Kormány, 2007.

- DKMT eurorégió stratégiája, MTA RKK, Alföldi Tudományos Intézet, 1997
- Dunavska strategija EU i Srbija – Plovidba i prevoz (Az EU Duna-stratégiája – hajózás és áruszállítás), RIS, Belgrád, 2010.
- ERDŐSI F.a: A Balkán közlekedése és a politika (prezentáció), 2006.
www.balkancenter.hu/pdf/elemzes/ppt/erdotsi06.ppt (letöltés dátuma: 2010.12.03.)
- ERDŐSI F.b: A Balkán közlekedésének főbb földrajzi jellemzői, Balkán füzetek No. 3, PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, 2005
- ERDŐSI F.c: Transzeurópai közlekedési tengelyek fejlesztési iránya és hatása a Balkán térszerkezetére (A bővített változat vázlata), MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs
- EU közlekedési statisztika, Eurostat, Brüsszel, 2010. szeptember
- FLEISCHER T.: A gyorsforgalmi úthálózat és a környezet, Közlekedéstudományi Szemle, 1994.
- GOSPIĆ N., BOJOVIĆ N., MAČVANSKI D., STOJČIĆ-ĐERIC Z., MILJANOVIĆ LJ.: Procena ekonomskih efekata integracije Srbije u EU za oblast saobraćaja (Szerbia EU-integrációja gazdasági hatásainak értékelése a közlekedési ágazatban), FEFA, Beograd, 2010.
- HUSZKA B., BAKÓ T.: Észak-Vajdaság magyar többségű községeinek gazdasága – Műhelytanulmány, EÖKK, Budapest, 2007.
- Jelentés a vajdasági magyarok helyzetéről, HTMH Budapest, 2006.
- Magyarokanizsa község fejlesztési terve 2006-2010, 2006.
- NAGY I. (szerk.): A Kárpát-medence régiói – Vajdaság, Magyar Tudományos Akadémia, Regionális Kutatások, Központi Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest, 2007.
- Opštine u Srbiji, 2010
- Opština Odžaci http://odzaci.opstinesrbije.com/index.php?menu=9&submenu=2008_15 (letöltés dátuma: 2010.12.03.)
- PÁL Á., PÁL V.: A határ menti fekvés hatása a szegedi kereskedelem térbeliségére – OTKA kutatás, 2006.
- Program razvoja opštine Mali Idoš 2008-2012, Republički zavod za razvoj, Beograd, 2008.
- Rečni saobraćaj – Master plan za vodni saobraćaj (Folyami közlekedés – Vízi közlekedési vezérterv), Vlada Republike Srbije, Beograd, 2010.
- Regionalna razvojna strategija Banat 2009-2013
- Robna razmena AP Vojvodine sa inostranstvom za 2010. godinu (Vajdaság AT árucseréje a külfölddel 2010-ben), Republički zavod za statistiku, Beograd, 2010.
- Šanse železnice su u Koridoru 4 (A vasút kitorési lehetőségét a 4. korridor biztosítja), Blic online, 2010.
- SEFCSICH GY.a: Az észak-vajdasági régió gazdasága, Európai tükör, 2007/11
- SEFCSICH GY.b: Ekonomska efektivnost rada zimske službe (radni tekst), Subotica, 1997
- SEFCSICH GY.c: Északvajdasági regionális fejlesztési koncepció – Infrastruktúra és szolgáltatások, RTT-résztanulmány, Szabadka, 2006. szeptember
- SEFCSICH GY.d: Ipar és energiagazdaság (Résztanulmány), RTT-projekt, (Északvajdasági) regionális fejlesztési koncepció: C.2, Szeged, 2006.
- SEFCSICH GY., SOMOGYI S., MARÁCI L.: Mogućnost uspostavljanja koncepta održivog razvoja urbane sredine i gravitacione poledine grada Subotice, Most-Híd, Regionalni razvojni centar d.o.o. Subotica, 2008
- SZAKÁLI I. L.: A magyar-szerb kapcsolatok helye és szerepe a térségi szintű gazdasági folyamatokban, Nemzetgazdasági Minisztérium, 2011. január
- Statistički godišnjak Srbije za 2010. godinu (Szerbia 2010. évi statisztikai évkönyve), Republički zavod za statistiku, 2011. március
- Strategija ekonomskog razvoja opštine Kikinda, 2007

Strategija lokalnog održivog razvoja opštine Sombor, 2007
Strategija održivog razvoja opštine Apatin 2009-2019
Strategija održivog razvoja opštine Kula, 2008
Strategija razvoja železničkog, drumskog, vodnog, vazdušnog i intermodalnog transporta u Republici Srbiji od 2008. do 2015. godine
Strategija regionalnog razvoja Republike Srbije za period od 2007 do 2012 godine
Szabadka község fejlesztési stratégiája 2007-2011, 2007.
Topolya község gazdasági fejlesztésének stratégiai irányelvei
VERBÓCZKY J.: A magyarországi kombinált árufuvarozásról, GKM, Budapest
Zenta község fejlesztési terve 2007-2013

Reviewer paper

**MIGRATION CARRIER-STUDY OF VOJVODINA HUNGARIAN
YOUNG ECONOMISTS AND ENGINEERS**

**MIGRÁCIÓS KARRIERKÖVETÉSI VIZSGÁLATOK A VAJDASÁGI
MAGYAR FIATAL KÖZGAZDÁSZOK ÉS MÉRNÖKÖK KÖRÉBEN**

Éva Szügyi, Ph.D. hallgató

Pécsi Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola,
Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar
Regionális Tudományi Társaság Szabadka.

Adress: 24430 Ada, Szerbia, Đure Đakovića 169/c.

Phone: +38163-8592-451

E-mail: eva.szugyi@yahoo.com

Zoltán Takács, doktor-jelölt

Pécsi Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola,
Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar
Regionális Tudományi Társaság Szabadka.

Cím: 24420 Magyarkanizsa, Szerbia, Sumádia utca 31.

Tel: +38163-16-19-118

E-mail: takac.zoltan@gmail.com

MIGRATION CARRIER-STUDY OF VOJVODINA HUNGARIAN YOUNG ECONOMISTS AND ENGINEERS

MIGRÁCIÓS KARRIERKÖVETÉSI VIZSGÁLATOK A VAJIDASÁGI MAGYAR FIATAL KÖZGZDÁSZOK ÉS MÉRNÖKÖK KÖRÉBEN

Kivonat

A vajdasági magyar fiatal értelmiség fontos alkotó elemét képezi a Szerbiában élő magyar nemzeti közösségnek. A Szerbia és Magyarország között zajló népességmozgás egyik karakteres csoportja a tanulómigráló-ingázó fiatalság, amely főképp az elmúlt 10-12 évben egyre gyakrabban dönt a Magyarországon tanulás mellett. Elvándorlásukkal, tartós kitelepülésükkel a nemzeti közösség szenved maradandó károkat (agyelszívás, társadalmi pozícióvesztés, biológiai-reproduktív és demográfiai veszteségek). *A tanulmány a vajdasági magyar fiatal egyetemisták és diplomások tanulási célú karrierkövetését elemzi. A mintába (szociológiai mélyinterjúk, 2010 - 24-34 éves fiatal diplomás közgazdászok, mérnökök, illetve egyetemi-főiskolai hallgatók) olyan személyek kerültek, akik tanulmányukat a két országban (Szerbiában és Magyarországon) végzik/végezték. Állandó – transznacionális jellegű kapcsolatokkal rendelkeznek. Mégis, (a legfontosabb momentum) hogy tanulmányuk befejeztével (vagy jövőbeli befejezését követően) hazatértek/hazatérnek Szülőföldjükre, hosszú távú boldogulásukat és szakmai érvényesülésüket nem a Magyarországra történő emigrációban látják.*

Az empirikus kutatás célja volt kísérletet tenni a következő kérdések megválaszolására: Miért választ az elmúlt 20 évben egyre több vajdasági magyar fiatal magyarországi felsőoktatási intézményt felsőfokú képzettség megszerzéséhez? Milyen körülmények szükségesek ahhoz, hogy a külföldön diplomázott hallgatók, a külföldön megszerzett tudással hazatérjenek? Aki Szerbiában tanul tovább, milyen érvekkel támasztja alá döntését? Mennyire erős és milyen emigrációs motivációval rendelkeznek a vajdasági magyar fiatalok?

A tanulási célú migráció mindennapi jelenség a határ régióban (Szeged-Szabadka felsőoktatási vonzáskörzete). A felsőoktatási kínálat, anyanyelv és környezetnyelv, a tanulmányok költségei, a minőségi oktatás mind szerepet játszanak a vajdasági magyar fiatalok iskolaválasztási preferenciáiban. A fiatal diplomások hazatérése sajnos bizonytalan (munkaerő-piaci motívumok, honosítás, a diploma fogadtatása, a környezetnyelv ismerete, stb.). A fiatalok a Szülőföld érzelmi megélése mellett (család, barátok) erős egzisztenciális feltételekkel kalkulálnak, a demokratikus változások, valamint a kedvező társadalom-gazdasági feltételek pedig további reményt adnak a hazatéréshez.

Kulcsszavak: felsőoktatás, tanulási célú migráció Szerbia és Magyarország között, emigráció és visszatérés.

Extended Abstract

Keywords: higher education, migration processes for educational purposes between Hungary and Serbia, emigration or return migration

The number of autochthon Hungarian inhabitants in Vojvodina has significantly fallen, and their identity and regional self-organisation have also become weaker. Emigration is among the processes that have contributed to demographic decline of the national group. Vojvodina Hungarians with Serbian citizenship have moved to Hungary in great quantities for the past 20 years. Their migration was motivated by political factors, the warlike situation. A characteristic group of this population movement is the learning-migrating-commuting youth that has more and more often decided for studying in Hungary, especially for the past 10-12 years.

Young Vojvodina Hungarian intellectuals are important members of the Hungarian national community living in Serbia. With their emigration the national community suffers enduring damages (brain drain, loss of social status, biological-reproductive and demographic losses). *This paper analyses the educational career path of young Vojvodina Hungarian students and graduates. Such individuals have been included in the sample who are/have been studying in the two countries (Serbia and Hungary). They have permanent relationships with transnational character. Though, the most important circumstance is that after*

finishing their studies they have returned/will return to their homeland. They do not consider that their long-term prosperity and professional success depends on emigration to Hungary.

Concerning the methodology, some sociological depth interviews were done with 18 people – graduates, university and college students – in 2010. The interviewees were such Hungarian young people between 24-34 who are attending/have attended economics or engineering studies in Serbia or Hungary. Two segments have been chosen because, on the one hand, these are among the most preferred professions, and on the other hand, in the case of both branches in Vojvodina these studies are organised partly (economics) or entirely (engineering) in Hungarian teaching language. The selection of interviewees was random, within the predetermined parameters. The difference in genders (12 men, 6 women) can be explained with the fact that mostly men are those who choose engineering training. Territorial distribution of the interviewees: Bečej, Mol, Ada, Senta, Kanjiža, Subotica, Palić. Hungarian towns concerned in migration for educational purposes are: Szeged, Pécs, Budapest.

The goal of the empirical research was to answer/to attempt to clarify the following questions:

- Why have more and more young Vojvodina Hungarians chosen higher educational institutions from Hungary for achieving higher qualifications for the past 20 years?
- What circumstances are necessary for providing that students who have graduated abroad may be willing to return home with their knowledge achieved abroad?
- What are the arguments of those who study in Serbia for doing so?
- How strong and what kind of emigration motivation do young Vojvodina Hungarians have?

The commuting students learning in Hungary begin their university/college studies (rarely even the secondary school) in the “foreign country”. After the wars have finished and the period of expressed political and social doubtfulness have passed, the phenomenon and tendency of studying abroad have not fallen into the background. Migration for learning purposes is a significant and everyday phenomenon in the border region (a typical example is the Szeged–Subotica relation). The choice of profession of young Vojvodina Hungarians is decisively influenced by the possibility of learning in mother tongue primarily, followed by material reasons (schooling fee, travel costs, distance etc.). The role of Hungary and the Hungarian higher education manifests in quality education (various offer, attractive fields of study, labour-market motives, diploma issued in EU, evolving individual interests).

The conditions of studying (higher education) in the homeland – considering other career prospects as well – are still not provided for young Vojvodina Hungarians. It is among others affected by recently emerging nationalism, isolating efforts, turning inward, seeking for cultural values and roots among the national group, neglecting the language of the environment (Serbian). In Serbia young people primarily choose profession in the fields of economics, technical studies or pedagogy (because training is partly or entirely organised in Hungarian teaching language), which decision is also influenced by distance from the family. This fact also proves explicit rural mentality of Hungarians.

Almost all of the interviewees graduating in Hungary have returned home, and even those who “remained abroad” have not refused the possibility of settling in Vojvodina. The cause of it lies in strong devotion to family, friends and the homeland itself. In case of migration the target country is Hungary in the first place, the reason for which – beside language and cultural factors – is in the smallest possible distance (especially in the towns of the border region). The willingness to migration could be strengthened by worsening economic and political situation in Serbia. The respondents are ready to move to abroad temporarily in order to achieve professional experience, improve their knowledge and language skills, widen their horizon and gain new ideas.

Staying – remaining in Serbia resulted in strong emotional relations. Public spirit is strong, decades of interdependence and collective culture implied close ties. This has also influenced those who have returned home after finishing their studies in Hungary, and this keeps at home those who have studied in Serbia. Still young people do not return home in many cases (according to some estimation between 30-50%). With their emigration the national community suffers enduring damages (brain drain, loss of social status, biological-reproductive and demographic losses). Studying in the homeland (with adequate innovative, cross-border organisations, institutionalisation of multiethnic higher education) could probably stabilise the remaining of the national group in Serbia.

BEVEZETŐ⁵

Szerbia egyetlen autonóm tartománya a Vajdaság Autonóm Tartomány, amely a történelmi változásokat követően is, mind a mai napig megőrizte multietnikus lakossági összetételét. Európa egyik olyan régiója, ahol mintegy harminc különböző autochton nemzeti kisebbség/etnikai közösség él együtt. Az államalkotó nemzet (szerb) képviselőit követően, a legnépesebb etnikai közösség a magyar etnikum. Számuk a 2002-es népszámlálás adatai alapján 290.207 (Vajdaság: 2.024.487). A magyar nemzeti közösség *demográfiai kapacitásai hanyatlóak*: 1961: 442.561, 1981: 385.356. 2002: 290.207. Az utóbbi 15 évben a délvidéki magyarok száma mintegy 50.000-rel csökkent (Gábrity Molnár, 2003, 2006a, 2008a, Penev et al., 2007).

A kisebbségi lét viszontagságai, sok esetben folyamatos asszimilációt, demográfiai gyengülést (előregedés) és emigrációt eredményezett. A magyar nép alapvető jellemzője a rurális beállítottság, a Szülőföldön való érvényesülés minduntalan keresése. A kulturális- és nemzeti identitás megőrzéséért tett folyamatos erőfeszítések közepette – az elmúlt húsz évben felerősödő nacionalizmus és társadalom-politikai nyomás alatt – a vajdasági magyarság élettere mára a Tisza mentére és néhány szórványtelepülésre szűkült. A nemzeti közösség oktatása (magyar iskolák) középiskolai szintig megoldott. A vajdasági felsőoktatás nem biztosít megfelelő (és kielégítő) lehetőségeket a magyar fiatalok számára (Gábrity Molnár, 2003a, 2003b, 2005, 2006b, 2007, 2008c, Takács, 2008, 2009).

A Kelet- Közép Európában lejátszódó politikai és társadalmi változások, szerb belpolitikai viszályok (háborúk, embargó, bombázás, erősödő nacionalizmus, stb.) – a határok „mentális felszámolásával”, majd a fizikai korlátok (könnyített magyar állampolgárság) eltörlésével - a vajdasági magyar feltörekvő értelmiség Magyarország felé történő fordulását eredményezték (Nađ, 2006, Gábrity Molnár, 2006a, 2008a, 2008b, Korhecz, 2009). Összegezve: (1.) a felsőoktatás (nemzeti közösség szempontjából) biztosított feltételei Szerbiában, valamint (2.) a Szerbiában lezajlott negatív társadalmi (politikai és erkölcsi) átrendeződések – aktivizálták a határrégió lakosságának mozgását – ösztönözték az emigrációt.

⁵ A tanulmány anyaga konferencia-előadásként hangzott el: “Student mobility or emigration flow? The case of commuting students from Serbia towards Hungary (Zoltan Takacs). Border Regions in Transition (BRIT) XI. September 6-9, 2011 Geneva, Switzerland/Grenoble, France. Dissemination of research project TRANSMIG-SCOPES 2009-2012. A kutatási projekt támogatója a Svájci Nemzeti Tudományos Alap (SNSF Swiss National Science Foundation), a kutatási projekt koordinátora Prof. Dr. Doris Wastl-Walter, Berni Egyetem, Földrajztudományi Intézet.

A tanulmány primer adatforrások mellett (szociológiai mélyinterjúk) további szakirodalmi feldolgozásokra és néhány statisztikai elemzésre alapoz, a szerb-magyar határregió tanulási célú migrációs folyamatainak bemutatásához.

VAJDASÁGI MAGYAR FIATALOK SZERBI ÉS MAGYARORSZÁG MIGRÁCIÓS FOLYAMATAIBAN

Magyarország a szerbiai migránsok érdeklődési körébe az egykori JSZSZK széthullásával kerül. 1988 és 1999 között Magyarországra 155 105 menekülő érkezett (Tóth Pál, 2001). A menekültek cca. 30%-a magyar nemzetiségű volt. Grečić (2001) Magyarországot jelentős etnikai migráció helyszíneként említi, szembetűnő folytonossággal és folyamatossággal (Takač-Kinčes, 2010). Az 1991 és 1993 közti időszakot Nagy az értelmiségiek távozásának időszakaként, a Kft.-alakítás, tőkekimenekítés éveiként jellemzi (Nađ, 2006), továbbá a középiskolát végzett munkások és tanulók indulnak útra ebben az időszakban (Tóth Pál, 1997: Idézi: Gábrity Molnár, 2001.).

Magyarország egyik legjelentősebb szerepe a fiatalok oktatásában nyilvánult (és nyilvánul) meg. 1988 és 1994 között (Tóth Pál, 1997) az összes Magyarországon tanuló külföldi 10,3%-a jugoszláviai magyar volt. Gábrity Molnár (2001) kutatásaiban az 1999/2000-res tanévről tesz említést, amikor is Magyarországon 395 általános iskolás, 676 középiskolás és 600 egyetemista tanult. Az egyetemisták migrációs motivációit T. Mirnics 2001-ben a következőképpen összegezte: elsődleges ok az anyanyelv (az iskoláskorúak szerb nyelvvel kapcsolatos problémái (Nađ, 2006)), színvonal, otthoni rossz életkörülmények.

Szinte kivétel nélkül minden fiataalt foglalkoztat a migráció gondolata, legtöbbször a kedvezőbb anyagi körülmények, szakmai lehetőségek. Elképzelt cél-országok sorrendjében Magyarország az első helyen, majd Nyugat-Európa, és a tengerentúl, Ausztrália, Kanada (T. Mirnics, 2001). Magyarország sok esetben a tranzit migránsok országaként (*transit migrants*) (Grečić, 2001), ill. „*ugródeszkaként*“ (Nađ, 2006) jelenik meg. Az emberek migrációról kezdenek gondolkodni, amikor tarthatatlannak érzik a stabilitás vesztesét – önmagukban, környezetükben, a társadalmi intézményi rendben (Mežnarić, S., 2003). Mihailović (2004) az átmeneti időszakot emeli ki, amelyre jellemző a gerontokrácia, önmegsemmisítő közösségi szellem, elvadás, biológiai fennmaradási harc. A '90-es évek, az ezredforduló, és a lehetséges jövő „áldozatainak” nevezi ezeket a generációkat.

Kutatásban a „*katasztrofális társadalmi események*”, és azok „*társadalmi költségei*” differenciáltan jelennek meg az egyes etnikai csoportokhoz való tartozók esetében.

A vajdasági magyar fiatalok „*új lehetőséget kapnak a sorstól a külföldön való tanulással*”, új „*emberbarát közegben*”, ahol „*ők csak külföldiek*”, Magyarországot „*ajándékba*”, „*ideiglenes élőhelyükül kapják*”, és „*nem választják*”. Azt az országot, ahol az egyetem után „*több a lehetőség*”, akár „*másik, haladó nyugati kultúrába történő továbblépésre is*”, megismerve a „*dolgok normális, demokratikus menetét*”, azzal a tudattal ugyan, hogy a tanulmányok befejezése után „*a határon túli magyar fiatalnak kívánatos vagy kötelező a szülőföldre való visszatérés*” (T. Mirnics, 2001). Vágyak szintjén marad ugyanakkor a szerbiai fiatalok tanulási, továbbképzési, szakmai előrehaladási törekvése, akár munkába állása, Szerbiában ugyanis ezt nem tudják elérni (Mihailović, S., 2004). Ennek feltétele a szülőföld „*demokratikus fejlődése*”, „*tolerancia*”, „*nyitottság*”, „*normális életkörülmények*”, „*munka és megfelelő egzisztenciális lehetőségek*”, amelyek képesek lennének eloszlatni „*a menni vagy maradni*” kérdést a fiatalok körében (T. Mirnics, 2001).

⁶ Mihailović (2004) tanulmányában minden második szerbiai fiatal menne, Európába, „*és a fejlett világba, önállóan, Szerbia nélkül!*” A többiek pedig esetleg Szerbiával Európába, vagy inkább Szerbiával egy időgépbe, vissza az „*ünnepelt múltba*”. Általános megállapításként: két évtizede a fiatalság csak arra vár, hogy „*diplomázzon és emigráljon*”.

Az emigrációból származó veszteségeket között Gábrity Molnár (2008b) *emberi, anyagi, illetve demográfiai jellegűeket* említ, amely következményeképp a „*régió erőtlensége, fejlődési lehetőségeinek hiánya*” jelenik meg. A szakemberhiány számos további probléma forrása: lassuló gazdasági fejlődés, munkatermelékenység csökkenés, innováció hiánya, technológiai elmaradás, versenyképesség fokozatos vesztese, stb. Mihailović (2004) a fejletlen és tranzíciós országok kifejezetten erős jelenségeként számol be a „*brain drain*” jelenségről, amelyet a Balkánon már „*brain flight-nek*” neveznek. A '90-es évektől Jugoszláviát mintegy 30 000 magasan képzett szakember hagyta el (Grečić, 2001). Gredelj 2006) „*tudományos és kutatói gárda újratermelésének*” „*az intellektuális tőke szétszóródásának*”, Gábrity Molnár (2008b) a „*profilok pótolhatatlanságának*” problémáját említi.

Ezzel ellenben a Szülőföld (illetve az értelmiségi elit néhány tagja) elfogult, reméli az emigránsok részleges, vagy teljes visszatérését. Gredelj (2006) kutatásaiban a szakemberek, a szerb intellektuális tőke „*virtuális visszatérésének*”, „*interaktív virtuális*

⁶ Szociálpszichológiai kutatás során elvégzett elemzések címszavakban történő, a kutatásunk szempontjából fontos eredmények összegzése.

hálózatépítésének” lehetőségeivel foglalkozik. Különböző csoportjaikat különbözteti meg: „*reális visszatérők*”, „*half-breed*”, „*szezonos emigránsok*”, „*költöző madarak*”. Tudásuk, tapasztalati és kapcsolati tőkéjük mozgósítására hívja fel a figyelmet. Ehhez kapcsolódóan Korhecz (2009) az „*élhetetlen Szülőföld-képzetet*” szeretné eloszlatni az emigránsokban, akik előtt egykori otthonukban új lehetőségek nyílnak meg. Grečić (2001) a *rendszer reformátorait* látja a potenciális visszatérőkben, illetve mint a „*professzionális munka depolitizálásának megtestesítőit*“, *vendégtanárokat, tudományos-kutatómunkát irányító, segítő szereplőket*. Két lehetőséget lát a jugoszláv emigránsok által képviselt „*szakmai, anyagi potenciál*“ kihasználására: a visszatérés (*return option*), illetve az intellektuális hálózati diaszpóra megoldás (*diaspora option, diaspora network*).

A Szerbiában élő magyar közösség migrációs vesztesége Kocsis Károly számításai szerint 1948-1991 között 69 193 fő volt (Kocsis, 2002; Idézi Gábrity Molnár, 2006a). Az újgenerációs értelmiségi elit „*eltűnésével*” pedig éppen Szerbia ezredfordulós népességmozgásának elemzése során szembesülünk. Fercsik tanulmányában becslésekre hivatkozik, amelyek szerint a Magyarországon felsőfokú végzettséget szerző határon túli fiatalok megközelítőleg 50%-a nem tér haza (Gödri – Tóth, 2005. Idézi: Fercsik, 2008), így a tanulás, illetve a továbbtanulás valóban egy *migrációs csatorna, amely a letelepedés előkészítő szakaszaként is értelmezhető* (Fercsik, 2008), esetleges ugródeszka Nyugat-Európa felé.

A délvidéki magyar közösség migrációs veszteségének kárpótlásához, illetve a további csökkenés megállításához nélkülözhetetlen a tartós szülőföldön maradás, szülőföldhöz való visszatérés feltételeinek megteremtése. A délvidéki magyarság tanulási-célú migrációja visszafordítható, illetve racionálisan hasznosítható jelenségként kell, hogy tudatosuljon a politikai elit képviselőiben. Az anyaországban tanuló, diplomát-szerző fiatalok visszatérésére, illetve meglévő tapasztalatuk, kapcsolati tőkéjük - transznacionális hálózataik - mobilizálására nagy szükség van a délvidéki magyar helyi-regionális elit egyetemalapítási törekvéseiben. Megfelelő felsőoktatási kínálattal, határon átívelő innovatív tudományszervezési megoldásokkal, anyanyelvű oktatással, továbbá a regionális gazdaságfejlesztés eszköztárával egy délvidéki (multietnikus) egyetem felszámolhatná a tanulási célú migráció, majd emigráció további hullámain.

A HATÁRRÉGIÓ INGÁZÓ EGYETEMISTÁI

A határrégió szerepe – immár 20 év távlatából – újradefiniálódik, „*posztmodern*” értelmezést kap, ahol a *társadalmi, kulturális és gazdasági – egyének és csoportok közötti kapcsolatok* revitalizálódnak (Langer, 2001). A háborús múlt a szerb-magyar határt védőfalként jelenítette meg, ahol a fiatalok egy nehéz problémákkal küszködő országot hagytak maguk mögött, egy perspektivikusabb és nyugodtabb életkörülményeket és jobb tanulási feltételeket biztosító ország miatt. Magyarország attraktívvá vált a fiatalok számára (Tóth Pál, 2001, Gábrity Molnár, 2001, Fábri, 2008, Fercsik, 2008, L. Rédei, 2009). Az elmúlt időszakban a fiatal ingázó, Magyarországon tanuló, Szerbiában élő egyetemisták mind nagyobb és karakteresebb csoportja rajzolódik ki a határrégióban. A felsőoktatás területén Szeged térformáló szerepe válik egyre szembetűnőbbé (Pál, 2003), újszerű határon átvándorló migrációs mozgások és együttműködések jelennek meg (Gábrity Molnár, 2008b).

2010-ben magyar felsőoktatási intézményekben 1 385 szerbiai állampolgárságú hallgató tanult (769 nő). A nappali tagozatos hallgatók száma 1 009. Alapképzésen 905, mesterképzésen 84, osztatlan képzésen 97, szakirányú képzésen 29, doktori képzésen 40 hallgató tanult, míg 230 hallgató egyéb képzési formában vett részt (felsőfokú szakképzés, főiskolai képzés, stb.). A külföldi állampolgárságú hallgatók 7,6%-át tették ki a szerbiai származású magyar hallgatók, főleg a Délvidék, Tisza-mente, többségében magyar lakta községeiből. A Szülőföldön, az Újvidéki Egyetemen (állami karokon és főiskolákon) összesen 3 152 hallgató tanult. Tehát a mintegy 4 500-4700 fős teljes magyar hallgatói kontingens 30-35%-a tanul Magyarországon (Nemzeti Erőforrás Minisztérium, Magyarország, 2011, APV Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje, Vojvodina-Srbija).

A határrégióban a Szegedi Tudományegyetem jelenti a legnagyobb „elszívó erőt”. A felsőoktatási intézményekbe jelentkező szerbiai állampolgárságú hallgatók felvételi adataiból láthatjuk, hogy az érdeklődés nagyon nagy a magyar nyelvű, minőséges oktatás iránt. A jelentkezők száma minden évben magas. Az utóbbi években (2007-2010) mintegy 300 hallgató nyert felvételt, a jelentkezés minden esetben 2-3 szoros (!). 2010-ben 927 tanuló felvételizett, és 293 tanuló nyert felvételt (a Szegedi Tudományegyetem karaira) (Educatio Kht. 2011). A felvettek tudományterületi rangsorában első helyen a bölcsész szakok (21,5%), természettudományi szakok (16,4%), informatika (8,2%), orvos-és egészségtudomány (20,1%) és társadalomtudományok (13,3%) állnak. A tanulók nagyon tudatosan válogatnak a Szerbiában (magyarul) *rendelkezésre nem álló képzési lehetőségek*

közül. Tehát a potenciális migrációs veszteség nagy, ugyanis a határ dinamikus tanulási célú mozgást, és későbbi emigrációs csatornát jelent.

A vajdasági magyarok a vizsgált határrégióban (Szeged-Szabadka) majdnem fele-fele arányban tanulnak itthon és Magyarországon (az elsőéves hallgatók statisztikáit elemezve):⁷

- 30% Magyarországon (Szeged, Budapest, Pécs, Debrecen),
- 50 % Hazai állami karokon, részben magyar nyelven (Szabadka-Újvidék),
- 20% Szabadka környéki magánkarokon.

A migráció (tartós kitelepülés) reális és fennálló veszélye miatt jelentkeznek problémák, ugyanis a régióban maradó fiatalok 1/4-e műszaki végzettségű, 1/4-e tanító, óvónő, 1/4-e közgazdász, menedzser, azaz potenciális diplomás munkanélküli lesz, a felsőfokú képzési rendszerből kilépve! *A tanulmány célja elemezni a határrégióban (Magyarország-Szerbia) lezajló tanulási (és- részben munkavállalási) migráció jellemzőit, kiemelve a Szerbiába visszatérő fiatal diplomás értelmiség érvényesülési lehetőségeit.*

AZ EMPIRIKUS KUTATÁSI EREDMÉNYEK

A vajdasági magyar fiatal értelmiség fontos alkotó elemét képezi a Szerbiában élő magyar nemzeti közösségnek. Elvándorlásukkal, tartós kitelepülésükkel a nemzeti közösség szenved maradandó károkat (agyelszívás, társadalmi pozícióvesztés, biológiai-reproduktív és demográfiai veszteségek). *A tanulmány a vajdasági magyar fiatal egyetemisták és diplomások tanulási célú karrierkövetését elemzi. A mintába olyan személyek kerültek, akik tanulmányukat a két országban (Szerbiában és Magyarországon) végzik/végezték. Állandó – transznacionális jellegű kapcsolatokkal rendelkeznek. Mégis, (a legfontosabb momentum) hogy tanulmányuk befejeztével (vagy jövőbeli befejezését követően) hazatértek/hazatérnek Szülőföldjükre, hosszú távú boldogulásukat és szakmai érvényesülésüket nem a Magyarországra történő emigrációban látják.*

Módszertanilag szociológiai mélyinterjúk készültek 18 személlyel – diplomással, egyetemi- illetve főiskolai hallgatóval, 2010-ben. Olyan 24-34 éves magyar fiatalokkal készültek interjúk, akik közgazdasági vagy mérnöki⁸ képzésben vesznek/vettek részt Szerbiában vagy Magyarországon. A választás két szegmensre esett, mert, egyrészt a

⁷ Összehasonlító elemzések: KSH Központi Statisztikai Hivatal (Budapest), Köztársasági Statisztikai Hivatal (Belgrád) (Republički zavod za statistiku Beograd) 2011.

⁸ Szerbiában a mérnöki képzés keretein belül történik az informatikai képzés is, ezért a mintába informatikai végzettségű fiatalok is belekerültek.

fiatalok által leginkább preferált szakok közé tartoznak, másrészt Vajdaságban mindkét szak esetében lehetőség van részben (közgazdasági képzés) vagy egészében (mérnöki képzés) magyar nyelven folytatni a tanulmányokat. Az alanyok kiválasztása az előre meghatározott paramétereken belül véletlenszerű volt. A nemek közötti eltérés (férfi 12, nő 6) azzal is magyarázható, hogy a műszaki képzést általában férfiak választják. Az alanyok területi megoszlása: Tisza mente: Óbecse, Mohol, Ada, Zenta, Magyarkanizsa, Szabadka, Palics, valamint Magyarországon a tanulási célú migrációban érintett települések: Szeged, Pécs, Budapest.

Az empirikus kutatás céljavolt megválaszolni/kísérletet tenni a következő kérdések megvilágítására:

- Miért választ az elmúlt 20 évben egyre több vajdasági magyar fiatal magyarországi felsőoktatási intézményt felsőfokú képzettség megszerzéséhez?
- Milyen körülmények szükségesek ahhoz, hogy a külföldön diplomázott hallgatók, a külföldön megszerzett tudással hazatérjenek?
- Aki Szerbiában tanul tovább, milyen érvekkel támasztja alá döntését?
- Mennyire erős és milyen emigrációs motivációval rendelkeznek a vajdasági magyar fiatalok?

A kutatás során felvetett *hipotézisek* rövid logikai lánc: a tanulási célú migráció jelentős és mindennapi jelenség a határregióban, a 2000-2008-as időszakban tapasztalt pozitív demokratikus változások reményt adtak a fiataloknak, és többen, tanulmányuk befejeztével hazatértek. A fiatalok a Szülőföld érzelmi megélése mellett erős egzisztenciális feltételekkel kalkulálnak, amikor felsőfokú végzettségüket megszerzik. A diploma (diszciplináris megoszlás) akkor tud a Vajdaságban érvényesülni, ha az környezetnyelvtudással társul. A régióban minden egyetemi végzettségű (visszatérő) magyar fiatal szívesen látott, még abban az esetben is, ha telítődött divatszakmáról van szó (pl. közgazdász-menedzser képzés).

SZÉLESEDŐ TANULÁSI HORIZONT, TANULÁSI LEHETŐSÉGEK MAGYARORSZÁGON ÉS SZERBIÁBAN

A mélyinterjúk során bizonyítást nyernek - a fiatalok időszerű iskolaválasztási preferenciái külföldön és itthon, Magyarország populáris felsőoktatása, Szerbia/Vajdaság hiányosságai – a tanulási célú migrációt kiváltó okok és jellegzetes életviteli formák a határregió fiataljai körében. Az interjúalanyok véleménye alapján megfogalmazhatók azok a

feltételek, amelyek mellett a vajdasági magyar fiatal értelmiség hajlandó szülőföldjére visszatérni, munkát vállalni, karriert építeni Szerbiában.

A tanulási célú migrációt kiváltó okok - előzmények:

- Abban az időszakban, amikor a migráció (politikai és társadalmi bizonytalanságok, problémák, NATO bombázás) indokolt volt, nehéz (illetve nehezebb volt) a bejutás a különböző felsőoktatási intézményekbe. Kivételt az 1999-es év (tavaszi szemeszter) jelent, ugyanis ekkor a magyarországi felsőoktatási intézmények feltétel nélkül befogadták évfolyamaikra a szerbiai határontúli hallgatókat.

„Szerbiában '99-ben a helyzet rosszabb volt, mint előtte bármikor, főleg erre felénk, egyáltalán nem láttad azt, hogy jó irányba tartana a dolog. Gimnáziumi tanáraink még a '90-es évek második felében biztattak bennünket, hogy majd jobb lesz, meg minden, de volt olyan tanár, aki a bombázások kezdetének a napján (amikor hazaküldtek bennünket az iskolából), azzal fogadott bennünket, hogy eddig bármit vártunk/várhattunk - ők már tíz éve várják, hogy javuljon itt a helyzet – MENJÜNK, AMERRE LÁTUNK A VILÁGBA, CSAK MINÉL MESSZEBB ETTŐL AZ ORSZÁGTÓL!”. Volt olyan tanárunk, aki a végsőkig tartotta bennünk a lelket, magyar anyanyelvű, de ezzel az évvel szerintem mindenki megkapta a kegyelemdőfést...” (...) *„Nincs arra időm, hogy várjam azt, hogy majd történik valami. Gyakorlatilag ilyen dolgok vezéreltek akkor.”* - 29 éves közgazdász, Pécsi Tudományegyetem, Magyarország.

- Az elmúlt 15 évben nagymértékben változott (liberalizálódott) a magyarországi felvételi rendszer (felsőoktatási expanzió, demográfiai űr), és sok esetben a vajdasági magyar hallgatók külföldi tanulmányok mellett döntenek.

A külföldi tanulmányok mellett és ellen szóló érvek:

- Szakmaelsajátítás miatt egyszerűbb anyanyelven tanulni (viszont elhelyezkedés esetében, a Szülőföldön a környezetnyelv ismeretének hiánya abszolút hátrány),
- Minőségi-színvonalas felsőoktatás, színes kínálat, egyszerű megközelítés (pl. Szeged), ösztöndíj-politika (Magyar Állam, Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium),
- jobb (anyagi feltételeket biztosító) elhelyezkedési esélyek, akár az Európai Unió országainak munkaerőpiacán is.

Itthon tanulók által megfogalmazott érvek/ellenérvek:

- tannyelv (teljesen vagy részben magyar) alapján megszületett iskolapreferencia, a személyi indíttatás – érdeklődés elvonatkoztatása (további problémák a környezetnyelvvvel),
- közelség, költségek (útiköltség, bentlakás, kedvező tandíj, állami finanszírozás), – mint döntő tényező az iskolaválasztás során,
- nagyobb informáltság (ismertek itthon a szabadkai, újvidéki karok)
- a felsőoktatás alacsony minősége, presztízs-vesztése: elavult rendszer, elavult ('70-'80-as évekből származó irodalom) módszerek, nagy évfolyamok, hierarchikus tanár-diák viszony, kontraszelektív rendszer.

A megkérdezettek személyes véleménye szerint az intézményválasztást döntően befolyásolja a magyar nyelven történő tanulás lehetősége. Sok esetben a diploma munkaerőpiaci esélyei válnak marginálissá. Ez főként Szerbia esetében igaz, ahol a felsőoktatási kínálat szűkös, míg Magyarország a hallgatók számára nagy lehetőségeket jelent, szakmai téren (egyéni szakmai aspirációk, későbbi munkaerő-piaci perspektívák). Szerbiában fontos, hogy a fiatal „*valamilyen*” felsőoktatási intézményben tanuljon, mert felsőfokú végzettséggel a „*köztudatban - általánosítva*” könnyebb elhelyezkedni, és a „*továbbtanulás is jobb a munkanélküliségnél*” elv érvényesül.

Az egyén érdeklődési körével kapcsolatosan fontos kiemelni (főképp Szerbiára vonatkoztatva), hogy előbb tisztázódik a felsőoktatási intézmény helye és csak azután a konkrét szak. A baráti körnek és részben a szülőknek van meghatározó szerepe a döntés meghozatalában. A tanulmányok költségei tovább optimalizálják a döntést: szempont, hogy az intézmény ne legyen távol a szülővárostól, hiszen így elkerülhető a költséges „bentlakás” az egyetemnek/főiskolának otthont adó városban, illetve ingázás esetén a rövidebb táv alacsonyabb útiköltséggel is jár. Az oktatás minősége külön helyet kap az intézményválasztás során. Ez adhat elsősorban okot a külföldön történő továbbtanulásra.

A két országban megszerzett diploma között különbségeket vélnek felfedezni a munkaerőpiacra bekerülő friss diplomások. Elsődleges megállapítás: közgazdászként nehezebb munkát találni mindkét országban (telített piac), gyakori a magánvállalkozás és átképzés, továbbképzés, feketemunka. Mérnökként bárhol és bármikor lehet munkát találni.

A Szerbiában végzetek többnyire (hazai, állami intézmény által kiadott diploma presztízse, szerb nyelv tudása) meg vannak elégedve diplomájukkal. Nem zárkoznak el annak lehetőségétől sem, hogy (esetleges) másoddiplomát Magyarországon szerezzenek. Az viszont tény, hogy a Vajdaságban megszerzett diplomának külföldön csak akkor van értéke, ha konkrét munkahelyen alkalmazható (külkereskedelem, piaci kapcsolatok, idegen nyelv, stb.). A fiatalok számára fontos azonban az Európai Unió szintjén elismert diploma. A Magyarországon végzetek úgy gondolják, hogy magasabb minőségű oktatásban részesültek/részesülnek, mint ha Szerbiában tanultak volna, és nem értenek egyet a honosítás kötelező és hosszadalmas, költséges folyamatával (hosszú várakozási idő, megkülönböztetett bánásmód, egyéntől – adminisztratív munkástól függő különbözeti vizsgaszám, megaláztatások, stb.). Sok esetben az interjúalanyok a *hazatérést befolyásoló akadályként* említették a diplomahonosítást. Egy állam, amely akár 2 évet is várakoztatja egy Uniós diplomás állampolgár munkaerő-piaci érvényesülését. Ehhez lehet, hogy határozottabb kisebbségi önszerveződési fellépésre, akcióra, lobbira lenne szükség.

(...) *„Be kell szerezni a képzési programot, sok fordítási költség, időhúzás mellett lefordíttatni. Ezt kidobott pénznek, elvesztegetett időnek tartom”.* (...) *„Egy világszintű, elismert egyetem által kiadott oklevelet szerintem fölösleges macerálni, hogy az most jó-e vagy nem. Nem hiszem, hogy gyakorlati elemzés történik, és, hogy tényleg összevetik az okleveleket”.* – gyakran hallani olyan történeteket is, hogy főiskolát Szerbiában egyetemként honosítanak, mesterképzést pedig megfelelő program hiányában lefele degradálnak, és valójában hátráltatják a hazatérést a 31 éves Ph.D. hallgató (Pécsi Tudományegyetem, Magyarország) véleménye szerint.

A TANULÁSI CÉLÚ MIGRÁCIÓT KÖVETŐ EMIGRÁCIÓ ILLETVE A VISSZATÉRÉS ESÉLYEI A VAJDASÁGI MAGYAR FIATAL DIPLOMÁSOK - KÖZGAZDÁSZOK ÉS MÉRNÖKÖK - KÖRÉBEN

Vajdaságban az elmúlt háborús, zavargásos két évtized, a gazdasági hanyatlás, majd stagnálás krízisekkel átszőtt időszakában a fiatalok az *„elmenni vagy itt maradni”* kétségei közt találták magukat. A vizsgált csoport a kivándorlást tanulmányi célokkal kezdeményezte. Későbbi emigrációs szándékaikat munkavállalási okokkal, jobb egzisztenciális perspektívákkal, szakmai továbbfejlődési lehetőségekkel, általános

biztonságérzettel, stb. indokolják. Mégis, tanulmányaikat követően sokan hazatértek. Példaként szolgálnak ahhoz, hogy a jövőhogyán és milyen feltételek mellett tudják a Szülőföldjükön tervezni.

Az interjúalanyok között szereplő tíz Magyarországon végzett fiatalból heten visszatértek Szerbiába a tanulmányaik végeztével (vagy végéhez közeledve). A Magyarországon munkaviszonyban lévők is nyitva hagyták a hazatérés kérdését.

(...) *„Valószínűleg anyagilag kellene, hogy meggyőzzenek elsősorban, de sokat számítana az is, hogy milyen körülményeket tudnának biztosítani (munkakörnyezet, társadalmi környezet)”*. – 29 éves közgazdász, Pécsi Tudományegyetem, Magyarország.

(...) *„Úgy érzem, megtaláltam a helyem itthon, és sajnálnám ezt az egészet, úgymond, a vízbe dobni. Persze ez nem zárja ki azt, hogy esetleg lennének okok, amik útrairítánának... (magasabb bérezés, szakmai tapasztalatszerzés).”*– 30 éves informatikai mérnök, Szabadkai Műszaki Szakfőiskola, Szerbia.

Azok, akik hazatértek, tudtak Szerbiában érvényesülni, még ha esetenként kissé csalódottak is - nem annyira a saját lehetőségeik, mint inkább az ország helyzete miatt:

(...) *„Terveztem a visszatérést. Akkor azért nagyobb potenciált feltételeztem Szerbiában (2003), mint amennyi ténylegesen van. Elveszett hét év gazdasági fejlődés nélkül. Hát, nem tudom,... nem biztos, hogy jó ötlet volt visszajönni. Nem csalódtam, csak realistább lettem.”*- 31 éves Ph.D. hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Magyarország.

Egyértelműen erős a szülőföldhöz való kötődés a kérdezettek körében. Ahhoz, hogy külföldre távozzanak azok, akik rendelkeznek Szerbiában is bizonyos szintű egzisztenciával, vagy különösen jó lehetőséget kell, hogy kapjanak külföldön, vagy a hazai helyzet drasztikus romlása kell. A megkérdezettek nagy része Magyarországon rendelkezik még továbbra is ingatlannal, esetleg más transznacionális életformákra utaló szálakkal (vállalkozás, ismerősök, barátok, stb.), amelyek a „két lábon állást”, „kétlakiséget” tudják megalapozni.

(...) *„Gondolkodtam rajta, de nagy motívum kellene, ahhoz, hogy én elmenjek. Tehát ragaszkodom a szülőfalumhoz is elsősorban, a társasághoz, ismerősökhöz. Nehezen*

tudom elképzelni, hogy én elmenjek messzebbre, külföldre, csak a munka miatt.”– 30 éves informatikai mérnök, Szabadkai Műszaki Szakfőiskola, Szerbia.

(...) „Én továbbra is Magyarországon is élek. Elvileg nem élek ott, de ott van továbbra is vállalkozásom, lakásom van, mindenem van. Tehát ha egy nap föl kellene kerekedni és menni, akkor rögtön lehetne menni”. (...) „de, ahhoz nagyon-nagy dolognak kellene történni a világban...(...)”– 33 éves Ph.D. hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Magyarország.

A családos fiatalok döntését már párjuk is befolyásolja, hiszen, ha legalább az egyik félnek van megfelelő állása Szerbiában, akkor a másik inkább alkalmazkodik és a maradás mellett döntenek. Ha mégis szó lenne az elvándorlásról, más lehetőség hiányában, akkor Vajdasághoz minél közelebb szeretnének letelepedni, például Dél-Magyarország mellett döntenek, vagy elmennének valamely nyugat-európai országba is, de csak meghatározott időre (tapasztalatszerzésre, nyelvtudásuk tökéletesítésére), aztán a kapott többlettudást Szerbiában kamatoztatnák.

(...) „Miért szeretnék külföldre menni? Nem is tudom... Kimennék, amíg fiatal vagyok, hogy megnézzem, hogyan működnek ott a dolgok, tapasztalatot szeretnék szerezni. Esetleg lehet, hogy látok olyasmit, amit haza tudok hozni (tudást, gyakorlatot, tapasztalatot, üzletet, stb.)” – 29 éves közgazdász, Újvidéki Egyetem, Szerbia.

Vannak azonban fiatalok, akik komolyan foglalkoztak az elvándorlás gondolatával, mérlegelték a lehetőségeiket és a migráció reális alternatívaként szerepel a jövőre vonatkozó terveiket illetően.

(...) „Valahova nyugatabbra mennék: Nyugat-Európába, Írországba, talán Angliába.”–31 éves mérnök, Budapesti Műszaki Egyetem, Magyarország. Mások Belgiumot, Svájcot említették, mint attraktív multietnikus közeget.

Mivel a migráció hatalmas méreteket öltött Vajdaságban az elmúlt évtizedekben, minden megkérdezettnek akadnak ismerősei, rokonai, barátai külföldön – szinte kivétel nélkül. Ezek az ismerősök által egy relatív tiszta (nem elfogult, objektív) képet kaphatnak a fiatalok a megélhetésről, az életszínvonalról, lehetőségekről „ezekben” a külföldi országokban. Azonban az általam vizsgált szegmens legkevésbé erre a kérdésre volt érzékeny. Az eltávozottak sikerei kevésbé vonzóak, mint az itthoni környezet. A magasabb migrációs hajlam ettől függetlenül van meg, vagy hiányzik a fiatalokból.

(...) „Szeretem ezt az itteni életet, van család, ház, nem vagyok annyira nagyravágyó”
(...). *Ha van egy autóm, amibe befér a család, akkor nem kell most egy háromszor
akkora autó. Tehát nincs rá szükségem, úgy érzem. Nem, nem vágyok külföldre. Jó ez
a nyugalom nekem itt, kisvárosban.* (...) – 31 éves számítástechnikai mérnök,
Újvidéki Egyetem, Szerbia.

A családtól és a szerbiai barátoktól való elszakadás már valamivel érzékenyebb téma volt, ugyanígy a szülőföldhöz való ragaszkodás. A megkérdezettek közt voltak, akik a család, barátok biztonságát nem tartották befolyásoló tényezőnek, voltak viszont, akiknél ez a döntő az elvándorlás kérdésében.

(...) „Manapság már a technológia annyira fejlett, hogy mindenféleképp el tudjuk érni egymást és, ha valakivel akarsz beszélgetni, akkor nem kell várni. Megesik, hogy itthon sem látom őket, csak egy évben egyszer (család, rokonok).” – 25 éves közgazdász hölgy, Újvidéki Egyetem, Szerbia. Többen – akik mobilisek - ugyanígy vélekedtek, és a családot nem tartják „megkötő erőnek” manapság.

Egy informatikai mérnök elmondása szerint, már több alaklommal is kapott magyarországi állásajánlatot olyan cégnél, ahol több ismerőse is dolgozik. Az informatikusok, programozók iránti kereslet a nyugati országokban is magas. Ő mégis az itthon maradás mellett döntött:

(...) „Hívnának ki. Budapestről 3-4 alkalommal fölkerestek”. (...) „Ez egy hatalmas multinacionális cég, „nyakkendős munkahely”, jó fizetés”. (...) „Ismerőseim többször hívtak ki, hogy ők biztosan tudják, hogy engem ott ezzel a tudással kapásból fölvennének”. (...) „Én látom rajtuk, hogy annyira nem érzik jól magukat Pesten, magát Budapestet nem szeretik, viszont jól keresnek. Hacsak tehetik, akkor menekülnek ide haza hétvégeként (Tisza-part, nyugalom, pecázás, vadászat...)” (...)

KÖVETKEZTETÉSEK

A Vajdaságban őshonos magyar nemzeti közösség lélekszáma az elmúlt évtizedek alatt jelentősen csökkent, identitástudata, regionális önszerveződése is meggyengült. A nemzeti közösség demográfiai hanyatlását felerősítő folyamatok között szerepel az elvándorlás is. Az elmúlt 20 évben tömegesen települtek át szerb állampolgárságú vajdasági magyarok Magyarországra. Az elvándorlást politikai motívumok, kényszerű háborús helyzet hozta felszínre. A népességmozgás egyik karakteres csoportja a tanuló-migráló-ingázó

fiatalság, amely főképp az elmúlt 10-12 évben egyre gyakrabban dönt a Magyarországon tanulás mellett.

A Magyarországon tanuló ingázó fiatalok főiskolai/egyetemi (ritkább esetben már középiskolai) tanulmányaikat kezdik meg „az idegen országban”. A háborús helyzet, a kifejezett politikai és társadalmi bizonytalanság időszakának lecsitulásával, a külföldön tanulás jelensége és tendenciája továbbra sem került háttérbe. A tanulási célú migráció jelentős és mindennapi jelenség a határrégióban (tipikus példa Szeged-Szabadka reláció). A vajdasági magyarok fiatalok szakválasztását döntően elsősorban az anyanyelven történő tanulás lehetősége befolyásolja, ezt az anyagi okok követik (tandíj, útiköltség, távolság, stb.). Magyarország és a magyar felsőoktatás szerepe a minőségi oktatásban (gazdag kínálat, attraktív szakok-szakpárok, munkaerő-piaci motívumok, EU-s oklevél, egyéni érdeklődés kibontakoztatása) nyilvánul meg.

A Szülőföldön tanulás feltételei (felsőfokon) – más karrierkövetési szempontokat is figyelembe véve –továbbra sem biztosított a vajdasági magyar fiatal számára. Ebben többek között szerepet játszik az elmúlt időszakban kibontakozó nacionalizmus, a nemzeti közösségek izolálódási törekvése, kényszerű befelé fordulása, kulturális értékeinek, gyökereinek keresése, a környezetnyelv (szerb) hanyagolása. Szerbiában tanítói, közgazdasági és műszaki pályákra állnak leginkább a fiatalok (részleges vagy teljes magyar nyelvű képzés miatt), amelyben a családtól való távolság is nagy szerepet játszik. Ezzel is a magyarok kifejezett rurális beállítottsága igazolódik.

A Magyarországon végzett interjúalanyok szinte mindegyike hazatért, és a „kinn maradtak” sem zárkoztak el a Vajdaságban való letelepedés lehetősége elől. Ennek oka az erős kötődés a családhoz, a barátokhoz és magához a Szülőföldhöz. Migráció esetén a célország elsősorban Magyarország, aminek – a nyelvi-, kulturális tényezőkön kívül – a lehető legkisebb távolságra való távozás az oka (és főleg a határ mente városai). Az elvándorlási hajlamot a szerbiai gazdasági-, politikai helyzet romlása tudja erősíteni. A megkérdezettek ideiglenesen vállalnák a külföldön való letelepedést szakmai tapasztalatszerzés, ismeretbővítés, a nyelvtudás fejlesztése, a látókör bővítése, ötletszerzés céljából.

A Szerbiában való maradás – megmaradás szoros érzelmi kapcsolatokat eredményezett. Erős a közösségi szellem, az évtizedek alatti egymásrautaltság, a közösségi kultúra szoros köteléket jelent. Ez befolyásolta a hazatérőket is magyarországi tanulmányaik végeztével, és ez tartja itthon azokat is, akik szerbiai felsőoktatási intézmény

hallgatói/voltak. Mégis, sok esetben (becslések szerint 30-50%) a fiatalok nem térnek haza. Elvándorlásukkal, tartós kitelepülésükkel a nemzeti közösség szenved maradandó károkat (agyelszívás, társadalmi pozícióvesztés, biológiai-reproduktív és demográfiai veszteségek). A Szülőföldön tanulás (megfelelő innovatív, határon átívelő tudományszervezés, multietnikus felsőoktatás intézményesítésével) vélhetően stabilizálni tudná a nemzeti közösség megmaradását Szerbiában.

IRODALOM

- Fábri I., 2008. –“Kik tanulnak tovább?”. In Fábri Gy. (eds.) *Felvételi*. Educatio Társadalmi Szolgáltató Kht., Budapest, pp. 91-100.
- Fercsik R., 2008. – “Szülőföldről a hazába – és vissza?”. In Szarka L. and Kötél E. (eds.) *Határhelyzetek. Külhoni magyar egyetemisták peregrinus stratégiái a 21. század elején*. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest, pp. 124-138.
- Gábrity Molnár I., 2001. –“A jugoszláviai magyarok vándormozgalmának okai és méretei”. In Gábrity Molnár I. and Mirnics Zs. (eds.) *Fészekhágyó vajdaságiak*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, pp. 115-161.
- Gábrity Molnár I., 2003a. –“Az értelmiségpótlás körülményei”. In Gábrity Molnár I. and Mirnics Zs. (eds.) *Kisebbségi létjelenségek*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, pp. 287-329.
- Gábrity Molnár I., 2003b. –“Anyanyelvű felsőoktatás feltételei a Vajdaságban”. In *A vajdasági magyar felsőoktatási konferencia publikációs anyaga*. Magyar Nemzeti Tanács, Szabadka.
- Gábrity Molnár I., 2005. –“Magyar vagy multietnikus egyetem alapításának indoklása Vajdaságban”. In Kontra M. (eds.) *Sült galamb? Magyar egyetemi tankönyvpolitika*. Forum, Somorja – Dunaszerdahely, pp. 211-228.
- Gábrity Molnár I., 2006a. –“Migrációs folyamatok”. In Gábrity Molnár I. and Ricz A. (eds.) *Kistérségek életerege – Délvidéki fejlesztési lehetőségek*. Regionális Tudományi Társaság, Szabadka, pp. 69-72.
- Gábrity Molnár I., 2006b. – “A vajdasági magyar felsőoktatás szerveződése”. In Juhász E. (eds.): *Régió és oktatás*. Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, Debrecen, pp. 105-113.
- Gábrity Molnár I., 2007. –“Vajdasági magyar fiatal diplomások karrierje, migrációja, felnőttoktatási igényei”. In Mandel K. and Csata Zs. (eds.) *Karrierutak vagy parkoló pályák? Friss diplomások karrierje, migrációja, felnőttoktatási igényei a Kárpát medencében*. Apáczai Közalapítvány: http://www.apalap.hu/letoltes/kutatas/karrierutak_vagy_zarjelentes.pdf pp. 132-172. (Downloaded: 15.02.2008.)
- Gábrity Molnár I., 2008a. –“Vajdaság népességmozgása az utóbbi fél évszázadban”. *Közép-Európai Közlemények*. vol.1. n°2, pp 74-85.
- Gábrity Molnár I., 2008b. –“A szerbiai emigráció fél évszázada. „Határtalan határok” jubileumi Nemzetközi Földrajzi Konferencia, Dobogókő. <http://gabritymolnariren.com/emigracio.pdf> (Downloaded: 15.11.2009.)
- Gábrity Molnár I., 2008c. –*Oktatásunk láttelepe*. Fórum Könyvkiadó, Újvidék és Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Újvidék – Szabadka.
- Grečić V., 2001. –“Migracije sa prostora SR Jugoslavije od početka 90-tih godina XX veka. *Ekonomski anali*. vol.44. n°153-154, pp 57-84.

- Gredelj S., 2006.–“Virtuelni povratak „četvrte“ i „pete“ generacije migranata. *Filozofija i društvo*. n°29, pp 77-88.
- Korhecz, T. Ifj., 2009. –*Otthonteremtőben a szülőföldön. Jogi és politikai esszék*. Forum, Újvidék.
- L. Rédei M., 2009. – *A tanulmányi célú mozgás*. Reg-Info Kft. Budapest.
- Langer J., 2001. –“A határ új jelentése Közép-Európában”. In Éger Gy. and Langer J. (eds.)*Határ, régió, etnikumok Közép-Európában*.MTA Kisebbségkutató Intézet,Budapest, pp. 74-92.
- Mežnarič S., 2003. –“Migracijske aktuelnosti: stanje, problemi, perspektive paradigmi istraživanja. *Migracijske i etničke teme*. n°4, pp 323-341.
- Mihailović S., 2004.–“Oduzimanje budućnosti – Omladina Srbije u vodama tranzicije“. In Srećko M. (eds.)*Mladi zagubljeni u tranziciji*. Centar za proučavanje alternativa, Beograd, pp. 17-37.
- Nađ I., 2006. –“Nekoliko obeležja migracije vojvođanske elite“. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*.n°121, pp 445-456.
- Pál Á., 2003.–*Dél-Alföldi határvidékek. A magyar-szerb-román határ menti települések társadalom- és gazdaságföldrajzi vizsgálata*.PTE TKFI, SZTE JGYTF, Bornus Nyomda, Pécs.
- Penev G., Bobić M., Đurđev B.S., Radivojević B., 2007.–“Strukture stanovništva”. InĐurđev B.S. (eds.) *Stanovništvo i domaćinstva Autonomne Pokrajine Vojvodine početkom XXI. veka*.RS, APV, Izvršno Veće APV, Pokrajinski sekretarijat za demografiju, porodicu i društvenu brigu o deci,Novi Sad, pp. 103-180.
- Statisztikai adatbázis: Educatio Kht. Budapest, Magyarország, 2011.
- Statisztikai adatbázis: KSH Központi Statisztikai Hivatal, Magyarország. 2011.
- Statisztikai adatbázis: Nemzeti Erőforrás Minisztérium, Magyarország, 2011.
- Statisztikai adatbázis: APV Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje, Vojvodina – Srbija, 2011.
- Statisztikai adatbázis: Republički zavod za statistiku, Srbija, 2011.
- T. Mirnics Zs., 2001.–“Hazától hazáig. A Vajdaságban és Magyarországon tanuló vajdasági magyar egyetemi hallgatók életkilátásai és migrációs szándékai.” InGábrity Molnár I. and Mirnics Zs. (eds.) *Fészekhagyó vajdaságiak*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, pp. 162-204.
- Takács Z., 2008. –“A felsőoktatás regionális dimenziói a Vajdaságban”. In Buday-S.A. and Zemlényné B.J. (eds)*A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve*. PTE KTK, Pécs, pp. 271-283.
- Takács Z., 2009. –“Egyetemalapítási helyzetkép a Délvidéken”. InKötél E. and Szarka L. (eds.)*Határhelyzetek II. Kultúra – Oktatás – Nyelv – Politika*. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest, pp. 289-313.
- Takač Z., Kinčes A., 2010 – “Migracija stanovništva iz Republike Srbije u susednu Mađarsku u razdoblju pre Šengenskog sporazuma”. *Anali Ekonomskog Fakulteta u Subotici*. Vol 46. n° 24. pp 69-82.
- Tóth Pál P., 2001.–“Jugoszláviából Magyarországra”. In Gábrity Molnár I. and Mirnics Zs. (eds.) *Fészekhagyó vajdaságiak*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, pp. 251-269.

**TOURISTS' PERCEPTION ON THE IMAGE OF KANJIZA AS A
TOURIST DESTINATION**

**PREDSTAVA TURISTA O KANJIŽI KAO TURISTIČKOJ
DESTINACIJI**

Nataša Mitrović, Msc Manager in Tourism
Marketing Manager at Tourist Organization of Kanjiza Municipality
Address 24420 Kanjiza, Ribarski trg 2/3
Phone: +381642754648
E-mail: mitrovic.natasa@gmail.com

TOURISTS' PERCEPTION ON THE IMAGE OF KANJIZA AS A TOURIST DESTINATION

PREDSTAVA TURISTA O KANJIŽI KAO TURISTIČKOJ DESTINACIJI

Abstract

The tourism of Kanjiza is commonly based on its health and spa offer, while sport, recreation and events may be added as supplementary. Considering that in the year of 2005 tourism became one of the priorities in the Development Strategy of Kanjiza Municipality, a more intense promotion of its tourist potentials has been conducted on the tourism market.

The objective of this paper is to perceive, using the method of opinion poll, the effects of promotional activities on tourists, in order to realize what kind of image among its visitors Kanjiza has as a tourist destination. To begin a research of this kind, first of all, the term of the image of tourist destination is needs to be perceived, along with the theoretical and methodological framework of the usage of the opinion poll, as a specific instrument of the market research. It is also important to define the advantages and disadvantages of the different type of questions, which are usually a part of the opinion poll. The research of this kind belongs to the field of marketing research and it is important from the angle of reviewing the previous results and making conclusions in order to improve marketing activities to reach a better position on the market of tourism and keep it.

The structure of the respondents varies by gender and age group, while domestic tourists dominate among them. The major findings of the research are related to the data analysis obtained from the respondents, are the basic view of the image of Kanjiza as a tourist destination, and recommendation were given about further marketing activities. The seeking answers are about the questions of ideas associated with Kanjiza, sources of information, purposes of visiting, rating of the elements of the promotional activities which have impact on the quality of the whole tourist destination, the accuracy and truthfulness of promotional activities and suggestions for the improvement of the promotional activities.

The "Spa of Kanjiza" is most frequently associated with Kanjiza and the most common purpose of visiting this town, although other amenities are also related to Kanjiza as a tourist destination. One of the results of this research which indicates that informing about Kanjiza via the Internet is significant, emphasizes that the subjects of the local tourism industry (the Special Hospital for Medical Rehabilitation "Banja Kanjiza", private hotels and private accommodation owners, the local tourist organization, even the local government) need to approach the development of the so-called e-marketing seriously, which includes advertising, interaction with potential tourists and distribution of the products via the Internet.

The quality of the tourist products and the whole tourist destination is one of the conditions of the long-term success on the tourism market, where instead of low prices, value for money has become the main request of the subjects of the travel demand. The image of the tourist destination is being formed not only during the stay, but also upon the information obtained in the tourists' hometown and the memories about the destination after their holiday. Particular elements of the promotion could be directly related to the quality of the tourist destination and rated, using scales, by which the visitors can express their satisfaction with them.

Some of the important characteristics are the accuracy and truthfulness of the data used for promotion, as well. This research revealed positive results related to this matter.

One of the most important advantages of the open-ended questions in opinion polls is that they do not suggest any answers to respondents; therefore the researchers could reveal unexpected details about their opinion and points of view. The respondents could give their recommendation about the useful characteristics of the tourism offer in Kanjiza, which could be used in the promotional activities: the politeness and the professionalism of the staff, the cleanliness and the arrangement of the environment, Hungarian folklore and cuisine, famous persons, etc... These suggestions are important in case that these characteristics used for promotion, which are interesting to the guests in Kanjiza, might attract potential tourists with the same or similar preferences.

Keywords: Kanjiza, tourist destination image, marketing research

Abstract:

Turizam Kanjiže je prvenstveno zasnovan na ponudi zdravstvenog turizma, a kao dodatni se mogu navesti i sportsko-rekreativni i manifestacioni sadržaji. S obzirom na to da je 2005. godine turizam u Strategiji razvoja opštine Kanjiža prepoznat kao prioritetna delatnost, pristupilo se i intenzivnijoj promociji njenih turističkih potencijala na tržištu.

Ovo istraživanje ima za cilj da sagleda predstavu (imidž) Kanjiže kao turističke destinacije među posetiocima pomoću anketnog istraživanja. Da bi se pristupilo istraživanju ove vrste najpre je potrebno sagledati pojam imidža turističke destinacije, kao i teorijske i metodološke okvire korišćenja anketnog upitnika, kao svojevrsnog instrumenta istraživanja tržišta. Takođe je važno upoznati se sa prednostima i manama pojedinih tipova pitanja u anketnom upitniku. Istraživanja o predstavi turista o pojedinim turističkim destinacijama pripadaju oblasti marketinga i istraživanja tržišta, a značajna su sa aspekta sagledavanja dosadašnjih rezultata i izvođenja zaključaka radi unapređenja marketinških aktivnosti, kako bi se poboljšalo i zadržalo mesto na turističkom tržištu.

Struktura ispitanika je raznovrsna prema polu i starosnoj grupi, a dominiraju domaći turisti. Glavni rezultati istraživanja se odnose na analizu podataka dobijenih iz odgovora ispitanika na osnovu kojih se sagledava imidž Kanjiže kao turističke destinacije, a daju se i preporuke o daljim pravcima marketinškog delovanja. Pitanja na koja se traže odgovori su vezana za prve asocijacije posetilaca, izvore informisanja o Kanjiži, motive posete, ocenu pojedinih elemenata turističke promocije koji utiču na kvalitet turističke destinacije u celini, istinitost propagande i predloge za poboljšanje promotivnih aktivnosti.

Najčešća asocijacija na Kanjižu, kao i dominirajući motiv posete vezani su za „Banju Kanjižu“, ali su приметni i ostali sadržaji koje su ispitanici vezali za Kanjižu kao turističku destinaciju. Jedan od rezultata anketnog istraživanja otkriva činjenicu da je značajan broj onih koji su se o Kanjiži informisali putem Interneta, što ističe potrebu ozbiljnog pristupa svih nosilaca turističke ponude na destinaciji (Specijalne bolnice „Banja Kanjiža“, privatnih hotela, vlasnika privatnih soba za iznajmljivanje, lokalne turističke organizacije, pa čak i lokalne saomouprave) razvoju tzv. e-marketinga. On podrazumeva oglašavanje, interakciju sa potencijalnim turistima i distribuciju turističkih proizvoda putem Interneta.

Kvalitet turističkog proizvoda na nivou cele destinacije je jedan od uslova dugoročnog opstanka na turističkom tržištu, gde je umesto pristupačnih cena, glavni zahtev tražnje postao dobijanje prave vrednosti za novac. Predstava turista o destinaciji vezana je ne samo za sam boravak, već i za informacije o destinaciji pre i posle putovanja. Pojedini elementi promocije direktno su vezani za kvalitet turističke destinacije, a njihovo ocenjivanje se može izvršiti koristeći skale, pomoću kojih će posetioci izraziti svoje zadovoljstvo sa njima.

Kao bitne karakteristike se mogu navesti i istinitost i tačnost podataka koji se koriste prilikom preduzimanja promotivnih aktivnosti, pri čemu se na osnovu ovog istraživanja došlo do pozitivnih zaključaka o istinitosti i tačnosti propagande turističke ponude u Kanjiži.

Jedna od glavnih prednosti otvorenih pitanja u anketnim upitnicima je to što ne sugerišu odgovore ispitanicima, te istraživači mogu otkriti neočekivane podatke o stavovima i mišljenjima anketiranih. Tako su posetioci naveli svoje predloge o tome koje karakteristike Kanjiže se mogu iskoristiti u promotivne svrhe: ljubaznost i profesionalnost osoblja, čistoća i uređenost mesta, mađarski folklor i mađarska kuhinja, znamenite ličnosti, itd... Ovi predlozi su značajni jer ukoliko se navedene karakteristike, interesantne sa stanovišta već postojećih turista, iskoriste u promotivnim aktivnostima, mogu se privući potencijalni turisti sa istim ili sličnim preferencijama.

Ključne reči: Kanjiža, imidž turističke destinacije, istraživanje tržišta

INTRODUCTION

The development of tourism in Kanjiza began in 1913, when the first facilities were built in order to exploit the hot mineral water for bathing. Nowadays, the guests are mainly patients on rehabilitation, although the Spa offers some wellness and relaxation programs. Beside that, the municipality of Kanjiza has a great number of natural and cultural attractions, as well as sport and recreational facilities: the Tisa River, multiculturalism, cultural and sport events. Its location on the Hungarian border increases its chances for

competitiveness on tourism market of the region – Kanjiza is called the “Northern Gate to Europe”.

In the year of 2005 tourism was recognized as an industry of great potential and therefore became one of the priorities in the Development Strategy of Kanjiza Municipality. The Strategic Plan of Tourism Development was also defined and in the same year the Tourist Organization of Kanjiza Municipality was founded. One of the most important tasks of this organization is promoting Kanjiza as a tourist destination. The aim of this research was to perceive the effects of promotional activities on tourists and to realize what kind of image among its visitors Kanjiza has, as a tourist destination.

OBJECTIVES AND METHODS OF THE SURVEY

The term “image” generally refers to a complication of beliefs and impressions based on information processing from a variety of sources over time, that result in an internally accepted mental construction (Mackay J.K, 2005).

The method used to get information from the tourists about their perception on the image of Kanjiza as a tourist destination was interviewing by opinion poll. This method includes a series of actions, by which statements of people are aroused, collected and analyzed in order to get data about their behavior, opinion, preferences or interests for social, medical, economical or any other kind of research (Cerovic S, 2004).

The questions, which supposed to be answered after the analysis of this survey, are: Do visitors perceive Kanjiza as a tourist destination? Which factors influence tourists to travel to Kanjiza? Has their perception of Kanjiza changed after seeing and experiencing it during their stay?

A number of 78 visitors were chosen randomly between 5th and 30th of August, in the year of 2010 on various locations in Kanjiza: hotels “Aquapanon”, “Lupus” and “Aquamarin”, in the town`s park, at the bank of the Tisa River. The tourists were filling in the questionnaires themselves or they were interviewed in Serbian, Hungarian or English language.

Language	Number of the filled questionnaires
Serbian	62
Hungarian	13
English	3
In total	78

Table 1: The Number of Responded Questionnaires by Language

A substantial majority of respondents were domestic tourist – 78.4%. The questionnaire consists of 12 questions, which can be split into categories: close-ended (dichotomous questions, questions with multiple choices and ranking scale questions) and open-ended questions.

With closed-ended questions, the researcher provides a set of pre-determined response alternatives for the respondent to use when answering the question. With open-ended questions, respondents are free to devise their own unique answers to the questions posted. Providing a pre-determined set of responses is advisable when it is possible to anticipate the full range of possible responses and when these responses are relatively few in number. They are also easier to answer and reduce the time and effort needed to code responses for data entry and analysis, so they have become referable. The clearest advantage of open-ended questions is that they don't suggest the answers to the respondents and allow researchers to find out something unanticipated, but they on the other hand, suffer a lower response rate than closed-ended questions (Ruane M. J, 1998).

STRUCTURE OF THE RESPONDENTS

Just over half of the respondents belong to the age groups between 16 to 25 and 46 to 65 with 2% more male respondents than female. Also, the number of those who belong to the age group between 26 and 35 should not be neglected (20.25%). These facts indicate a balanced structure of the respondents.

The tourists, who gave their opinion, origin from different countries, cities and towns. The majority of domestic tourists (2/3 of the respondents) were from Vojvodina (Novi Sad, Subotica, Kikinda, Temerin, Vrsac, Zmajev, Nova Pazova, Ruma, Sremska Mitrovica, Sombor). Beside them, numerous are those who came from Belgrade and there is a limited number of respondents from other parts of Serbia (Valjevo, Kraljevo, Surdulica). Foreign tourists came mostly from the neighbour countries – Hungary (Budapest, Debrecen) and the Federation of Bosnia and Herzegovina (Ugljevik, Sarajevo, Trebinje) – and from Germany.

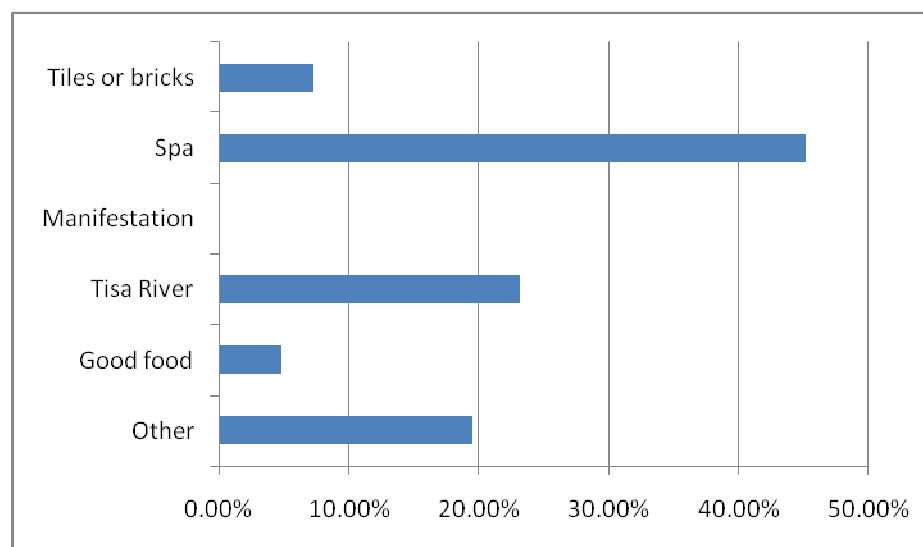
A significant percentage of the respondents had visited Kanjiza at least twice before - 47% and 20% of respondents had visited Kanjiza more than five times. This leads to a conclusion that the tourists who visit Kanjiza stay frequently, which can be marked as a positive result. It is much more efficient to keep the guests by good service and courtesy of

staff than seek for a new potential guest by promotional activities and, of course, nothing can be as good promotion as a satisfied tourist.

Repeated visits of those who have visited before can also be caused by different type of events, such as international or domestic sporting events, festivals and exhibitions. Not only does event encourage people to visit but media provides an opportunity to promote the tourist destination.

MAJOR FINDING OF THE SURVEY

The Associations with Kanjiza. The aim of revealing what crosses the minds of tourists when they think about Kanjiza is directly connected to the subject matter of this research. Among the multiple answers were those, which are non-tourist associations, such as “producing bricks” which is also one of the characteristics of Kanjiza. The results are shown in the following graphic 1:

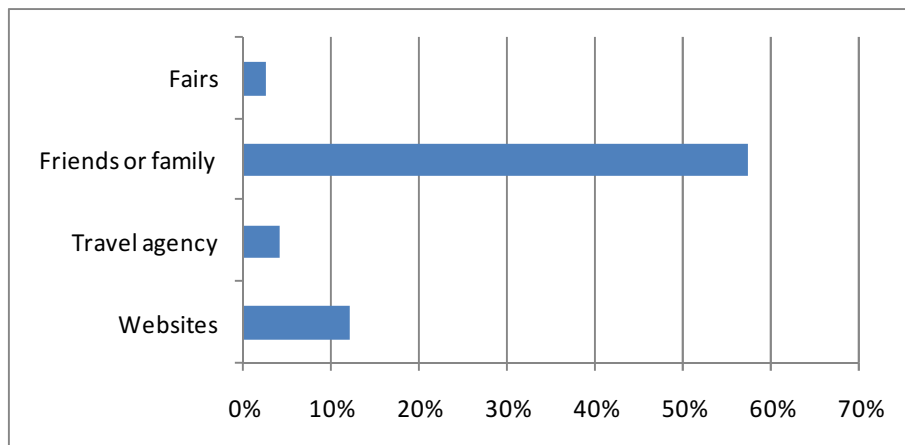

Graphic 1: The Respondents` first Associations with Kanjiza

The multiply answers were defined according to the elements of the tourist offer of Kanjiza, which are used mostly by the promotional activities. The non-tourist associations with Kanjiza marked 7% of the respondents. The graphic indicates that around half of the respondents answered that the Spa is the first symbol of Kanjiza, which is a tourist characteristic of the town, as well. This result also corresponds with the long tradition of Kanjiza’s health tourism. The second important symbol of Kanjiza is the Tisa River and the natural phenomenon of “the blooming Tisa River” – 23% of the respondents. The category

“other” cannot be neglected, because it offered a chance to the respondents to write their own thoughts like: sport activities, beautiful nature or a famous artist from Kanjiza, Jozsef Nagy. Although there are a great number of events in Kanjiza and that they are one of the important segment of tourism offer, they are not very significant to the tourist as the first association among the respondents.

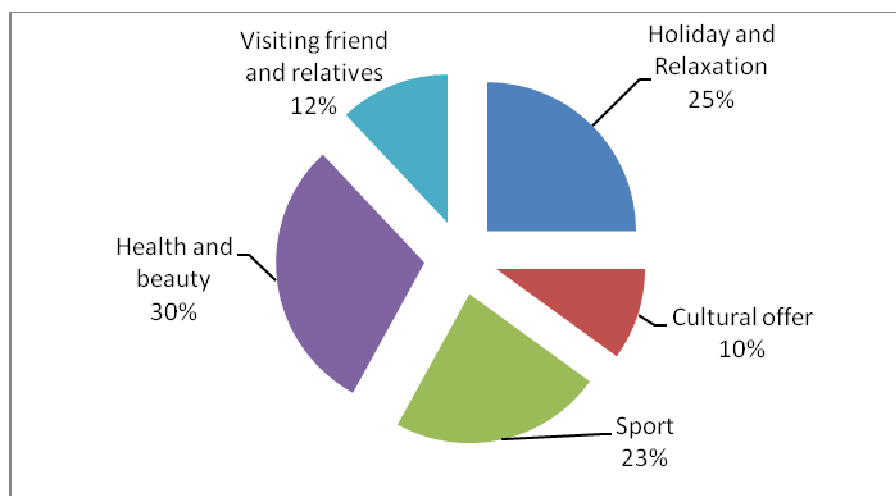
Source of information. Many researches indicate that friends and relatives are important sources of information by deciding about tourist destinations, which can be related to the great role of “word of mouth” promotion (Curcic N, 2008). Achieving successful “word of mouth” promotion is not only a matter of a well-planned campaign, but more over of the high level of quality of the tourist products. The source of information appear to be dominated by “Friends and Relatives” with 57%, indicating a favorable overall impression of Kanjiza. The recommendation comes not only from friends and relatives, but also from doctors, who send their patients on rehabilitation in Kanjiza`s Spa. The number of people getting to know about Kanjiza through the electronic media has increased to 12% according to this survey. The more important sources of information are shown in the graphic 2:

Graphic 2: Sources of Information about Kanjiza

Purpose of visiting Kanjiza. The majority of the respondents 30% said that the purposes of their stay in Kanjiza are medical reasons, which is related to the first associations of the respondents of Kanjiza. A significant 25% of the respondents stated relaxation and recreation as the specific purpose of their visit, while only 10% stated cultural events as the main purpose of the visit (Graphic No. 3). During summer many sport

events and competitions are organized, which are certainly the reasons for the significance of recreational purposes of visiting Kanjiza.

Graphic 3: Purpose of Visiting Kanjiza

Rating of promotional activities. The aim of this question was to determine how the respondents rate those promotional activities, which have influence on the quality of the products and services in tourism.

The products in tourism are so complex, that it is very difficult to be precise in marking the point of affections of the promotional activities. The scheme of tourist destination quality according to French authors can be used for these purposes.

The elements of tourist destination quality from the tourist`s point of view are:

- *The image of destination before the arrival of the tourist*
- *Information about the destination before the arrival of the tourist*
- Reservation
- The Arrival of the tourist on the tourist destination
- *Information obtained during the stay in the tourist destination*
- The place of accommodation
- Tourist attractions
- Infrastructure and environment
- The farewell and the way back home
- *Contacts and the memories after the holiday.*

According to this scheme, tourists get their impression of a tourist destination through twelve elements of quality. In four of these twelve elements there is the role of promotional activities which are obviously important - the image of destination before the arrival of the tourist, information about the destination before the arrival of the tourist, information obtained during the stay in the tourist destination and contacts and the memories after the holiday. During these four elements of quality, it is of great importance that the representatives of the tourist destination lead creative well-planned promotional campaigns. The analysis about the timing of promotional campaigns indicate that they are essential from the moment of the creation of the potential tourist's needs, wishes and opinions, through the time of the informing and suggesting the decision about the place of holiday, as well as through the time of informing the tourist during their stay to the time after the tourist finishes the holiday, in the place of their residence (Curcic N, 2008).

The respondents rated these elements of promotional activities with grades from 1 – “very unsatisfied” to 5 – “very satisfied with this element of promotional activity”. The average rating is shown in the Table 1.

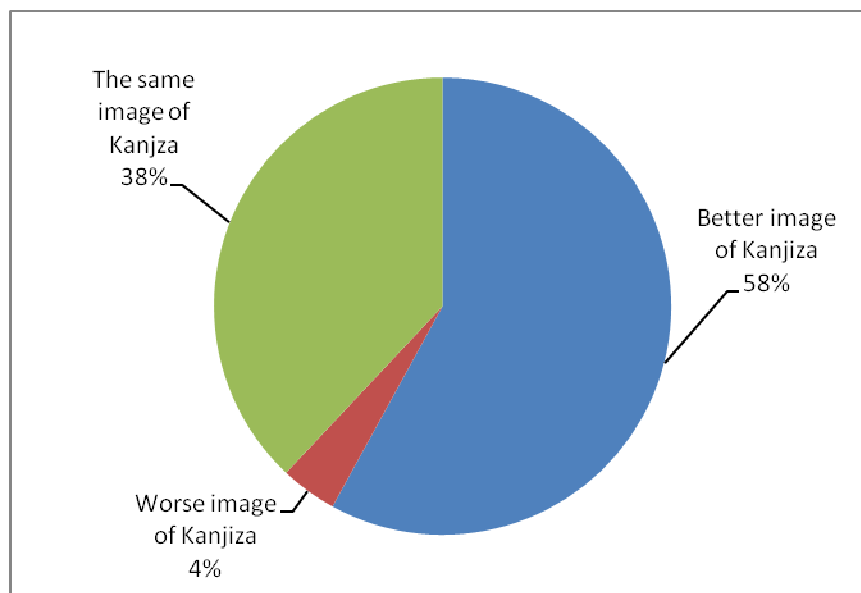
The elements of the promotional activities	Average rating
Information about the destination before the arrival of the tourist	3,66
Information obtained during the stay in the tourist destination	3,61
Tourist signs	4,33
Souvenirs	3,16

Table 1: The Average Rating of the Elements of the Promotional Activities, Which Have Impact on the Quality of the Tourist Destination

The lowest average rate was given to the souvenirs in Kanjiza – 3.16. The problem with the souvenirs might lay in their unavailability for the guests of private hotels and other accommodation, because there are too few places in the town where people can buy them open in particular opening hours. The tourist signs were marked the highest by the respondents (4.33). They can be categorized in the group of elements “Information obtained during the stay in the tourist destination”.

Accuracy and truthfulness of promotional activities. This qualitative evaluation element of the promotional activities of Kanjiza as a tourist destination was graded by the following question: Does your experience of staying in Kanjiža match your expectations of this town? Over half of the respondents answered that their experience is better than their

expectation. Very few of respondents stated that their experience was worse and that they are not satisfied with their stay in Kanjiza at all – 4% (Graphic 4). These results indicate that the promotional activities present the potential visitors of Kanjiza accurately and truthfully the tourist offer.

Graphic 4: The Image That the Respondents Gained After Their Stay in Kanjiza

The Respondent`s suggestions. In an open-ended question the respondents could write their own ideas to describe the tourist offer in Kanjiza in a way that could be used for promotion. The most frequent answers were: comfort of the accommodation; politeness, professionalism and well organization of the staff in the rehabilitation centre; efficiency of the rehabilitation programs in Kanjiza (recovery guaranteed 100%); low prices for foreign tourists and beautiful nature. They also mentioned some segments of the offer that they found interesting for promotion: sport events, Hungarian folklore and cuisine, the workshops of Jozef Nagy, recreation facilities. They also found the vicinity of other tourist attractions, such as the Palic Lake, interesting enough to be used in developing the image of Kanjiza as a tourist destination.

CONCLUSION

Since the beginning of the 20. century, Kanjiza began to develop an image of a rehabilitation and spa centre which eventually led to the growth in tourist arrivals. This research shows that the original image of Kanjiza has not changed ever since the beginning of tourism development in the early 20. century.

The influence of friends and relatives recommendation is still the most important factor leading to the increase of the number of the tourists. However, the fact that the percentage of those who gain information through the Internet for the purpose of visiting Kanjiza gradually grows, cannot be ignored. This leads to the conclusion that the tourism industry in a whole (the Special Hospital for Medical Rehabilitation “Banja Kanjiza”, the Tourist Organization of Kanjiza Municipality, private hotels etc.) needs to improve the quality of their internet presentations and to make the purchase of their products and services more available to potential visitors via Internet.

Although the main purpose of visiting Kanjiza is health improvement, the research implies that there are also other purposes which are the result of expanding the tourist offer, such as sport, recreation and events.

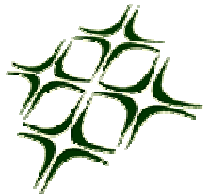
The average rating of the elements of promotional activities which have impact on the quality of the tourist destination is mid-ranged, so they should be further improved. That includes information amount and flow between the tourism industry and potential tourists and visitors, as well as the accessibility of souvenirs.

Almost two thirds of the visitors has better image of Kanjiza after their stay and more than a third of them gained experience that mathes their expectations. This leads to a conclusion that the quality of tourism products and services is gradually increasing. Also, the research led to respondents` suggestions about the segments of the tourst offer which could be used in order to attract more visitors.

LITERATURE

- Čerović, S. (2004) Istraživanje tržišta, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad, p 109.
- Čurčić, N. (2008), Kvalitativna ocean sredstava turističke propaganda I primenjenog kartografskog materijala u funkciji unapređenja promotivnih aktivnosti u turizmu, Doktorska disertacija, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad
- Mackay, K. – Aramberri, J. and Butler, R. (2005): Picture Worth a Thousand Words? Snapshots from Destination Image Research in Tourism Development: Issues for a Vulnerable Industry, Cromwell Press, p 45
- Marvell, A. – Hayward, P. – Reynolds, H. – Stewart, S. (2005): Tourism and Leisure, AS Level for AQA, Heinmann Educational Publishers, Oxford, p 113
- Ruane, J. (1998), Essentials of research methods: a Guide to Social Research, Blackwell Publishing, Oxford, p 131 – 132

Publication of the
short version of
the project is
sponsored by:

Háló Vajdasági Fejlesztési Alap – Szabadka
Vojvodanski fond za razvoj „Háló” – Subotica

Reviewer paper

South Pannon Food Chain Network

Hungary-Serbia IPA Cross-border Co-operation Programme

2011

© Csongrád Megyei Agrár Információs, Szolgáltató és Oktatásszervező Nonprofit
Közhasznú Kft, Szeged, - Hungary Društvo za Regionalne Nauke, Subotica – Serbia,
2011

IPA HUSRB/0901/2.1.1_

Application ID: HU-SRB/0901/211/129

Project title: South Pannon Food Chain Network, SPF Network

**LEAD BENEFICIARY: Csongrád Megyei Agrár Információs, Szolgáltató és
Oktatásszervező Nonprofit Közhasznú Kft, Szeged, Hungary**

PROJECT PARTNER 1: Háló Vajdasági Fejlesztési Alap, Subotica, Serbia

PROJECT PARTNER 2: Društvo za Regionalne Nauke, Subotica, Serbia

Autors:

Ricz András - Project coordinator

PhD. Somogyi Sándor, Em. prof., adviser

Szabó Zoltán, Csongrád megyei agrárkamara,

M.Sc. Bunford Tivadar, President of „Háló Vajdasági Fejlesztési Alap”

Mgr. Molnár Verona, Coordinator of „Háló Vajdasági Fejlesztési Alap”

Regionális Tudományi Társaság Szabadka

Corvin Mátyás / Matija Korvina 9.

24000 Szabadka / Subotica - Szerbia

Tel./Fax: +381 24 670-850, www.rtt.org.rs, email: info@rtt.org.rs

Good neighbours creating common future

South Pannon Food Chain Network

Hungary-Serbia IPA Cross-border Co-operation Programme

2011

Keywords: Hungary, Serbia, cross-border cooperation, food chain, EGTC

Abstract:

The SPF Network project supported by EU's IPA program want to point out that Vojvodina and the Southern Great Plain are territories strongly depending on agriculture and food industry, the rise of which regions could be based only on cooperation between the two countries, primarily in the fields of agriculture and food industry.

The Project shows that relations between the two countries, the two observed regions are still very limited in this sector of the economy, while there are so much the potentials still not capitalised.

The aim of this Project is to present sectoral characteristics of the two regions and the conditions by which cooperation could be established between them.

Foreword

It is an often heard statement that both in Hungary and Vojvodina we possess determining resources – arable land, tradition and good working culture of the population – primarily in food industry, which could ensure competitive production even in the long run.

As a result of profound reform of economic policy in Central Eastern Europe, the volume of agricultural production has reduced considerably, and currently beside Hungary and Bulgaria only Serbia (mainly due to agriculture in Vojvodina) remained self-sufficing and net food exporters.

The Western European region could be the achievable target market for Vojvodian agriculture and food industry (because of the not really attractive Serbian inner market and despite huge competition). However, beside the intensified and effective agricultural subsidy system of EU countries, standards, quality requirements and the more and more strict system of quotas are also barriers to exporting agricultural products.

In the long run, the altering/liberalised system of competition control will gradually relocate mass production to regions with more favourable natural endowments, and this may improve the position of Vojvodina in food export, but currently in the foreseeable medium term, only production of labour intensive cultures and marketable final products, instead of mass production, could be an effective development alternative for our agriculture.

The SPF Network project supported by EU's IPA program want to point out that Vojvodina and the Southern Great Plain are territories strongly depending on agriculture and food industry, the rise of which regions could be based only on cooperation between the two countries, primarily in the fields of agriculture and food industry.

The Project shows that relations between the two countries, the two observed regions are still very limited in this sector of the economy, while there are so much the potentials still not capitalised.

The aim of this Project is to present sectoral characteristics of the two regions and the conditions by which cooperation could be established between them. We consider cooperation mainly in the fields of common production, manufacturing and sale, and since Hungary as an EU member country has had an almost a decade-long experience in this matter, we have been especially focused on taking over Hungarian experience and capital transfers towards Vojvodina. This could facilitate entering EU market for Vojvodian farmers, producers, enterprises and other business subjects, as well as the sale of EU products on the Serbian market.

I. Sectoral and environmental analysis

1. Regional statistics referring to the sector

Regional statistics of agricultural sector in Vojvodina

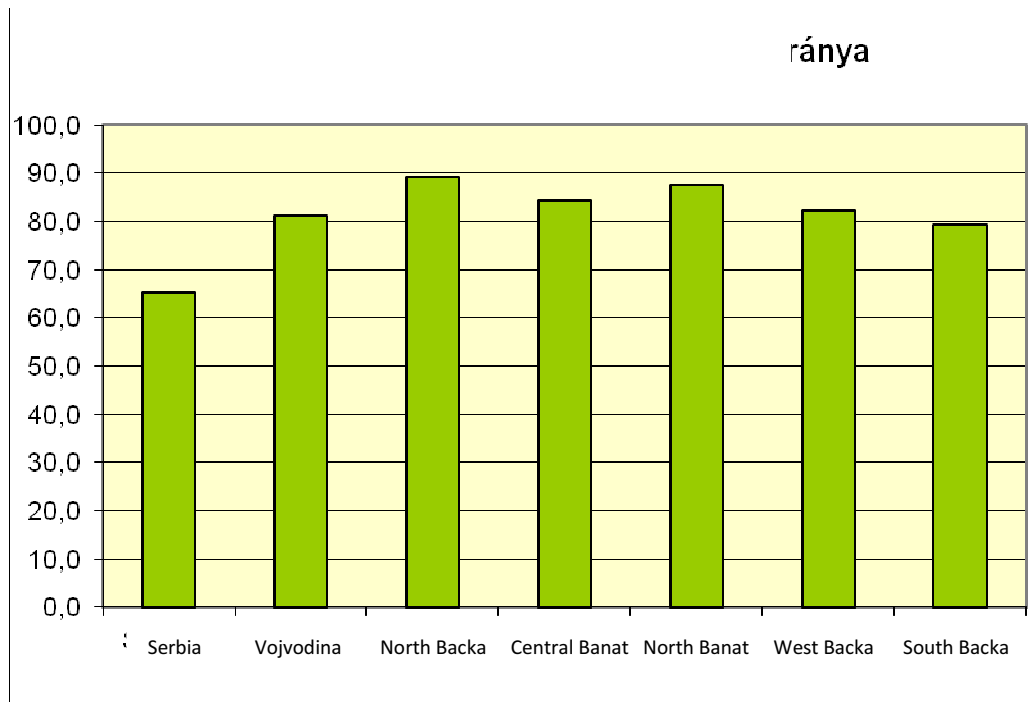
The proportion of agricultural areas is especially high in Vojvodina, as well as in certain districts (see 1. figure). This rate reaches or even exceeds 80% in the province as a whole and in all of its districts too.

The agricultural land area in Vojvodina is 1 729 000 hectares consisting of excellent quality soil types. From the agricultural land area 1 648 000 hectares are cultivated, which is 95.3% of the whole area. Arable land is prevalent in the cultivable area.

67.2% of the agricultural land area is owned by the total of 620 621 private farms. Most of these farms face serious problems for size-economy reasons, since their average territory is 3.52 ha and even this area is divided into 3 plots on average, which does not provide opportunity for well-organised production. Moreover, concerning their sources of income, most of these private farms have non-agricultural or mixed income sources. This means that agricultural production is only an additional source of income for them. Owners do agriculture only in their free time (moon light agriculture), which is then also visible from the results.

Proportion of private farms in the usage of agricultural land and in the production of most important crops is shown in 1. table and 2. figure. Almost ¾ of cultivation capacities are used by private farms. They give 75 or even more percent of cereal, vegetable, fodder crop, fruit and grape production. A slightly smaller production of industrial crops on private farms is the result of the fact that manufacturing industry prefers bigger suppliers. Most of the production of private farms is also handled by mediators that organise and support farmers, and this way they ease the work of manufacturers’ purchasing departments.

1. figure. *Proportion of agricultural land*

Beside private farms there are 207 former co-operatives and 281 agricultural companies that have been reorganised, which means 488 big farms working with 624 000 hectares of agricultural land. Arable land takes 511 000 hectares from that amount. These big farms have 1000-2500 hectares of land on average.

Agricultural land usage and production structure on sown area

The characteristics of agricultural land usage are visible from the distribution of arable land by districts, municipalities and the most important crops. 3. figure shows the proportion of sown area in agricultural land. It is easy to see that in Vojvodina the situation is more favourable than in other parts of Serbia, however there are considerable differences

even between certain districts in Vojvodina. The cultivation rate is the lowest in Central and North Banat where the soil condition is unfavourable because of the widespread licks.

Analysing the proportion of the most important crops, we can state that cereals are predominant with 40-70% in certain districts, but even their average rate approximates 60% at Vojvodian level. The proportion of industrial crops reaches 20% in Vojvodina, and their production has an important role in each district. More that 18 000 hectares of orchards, then 10 000 hectares of vineyards, 71 000 hectares of gardens and 75 000 hectares for growing fodder crops also represent considerable capacities.

1. table. Proportion of agricultural land usage on private farms in the production of most important crops in Vojvodina

	Total area	Private property	%
Agricultural land	1781253	1260398	70,76%
Sown area	1574477	1178028	74,82%
Cereals	1027762	797225	77,57%
Industrial crops	382386	245173	64,12%
Vegetable crops	71189	62676	88,04%
Fodder crops	74975	64123	85,53%
Orchards	18578	14665	78,94%
Vineyards	9952	7413	74,49%
Meadows	40957	20777	50,73%
Pastures	105329	33558	31,86%

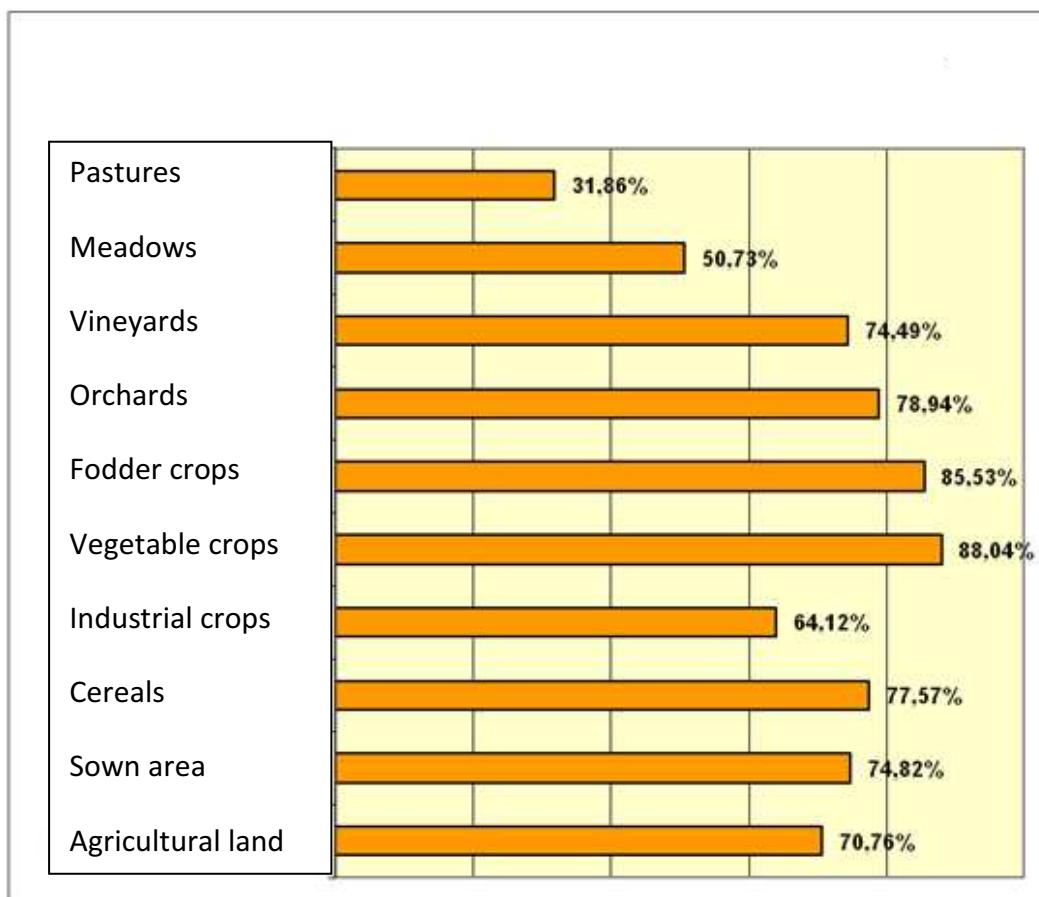
The production of certain crops can be characterised as follows.

The production of corn as the cereal grown on the largest sown area exceeds 600 000 hectares in the observed years. The oscillation of the covered area is relatively low, while the fluctuation of yield and total output is significant. The yield varied from 29 quintals per hectares in 2000 to 65 quintals in 2005, which shows quite big variations. This is mainly due to weather conditions, which could have been counterbalanced with irrigation. As a result of oscillating yield, the total output is also very variable.

As a result of price policy of former years, the sown area of wheat grew, then fell back and finally stagnated in recent years. The uncertainty of the purchase price and low profitability of wheat slowly makes its influence felt. Similarly to corn, total output and the

yield per hectare fluctuates within wide limits. In the observed period, the yield per hectare was only 23 quintals in 2003, which was an especially bad year, while in the favourable year of 2008 it exceeded 48 quintals.

2. figure. *Proportion of private farms in the usage of agricultural land and in the production of most important crops in Vojvodina in 2008*

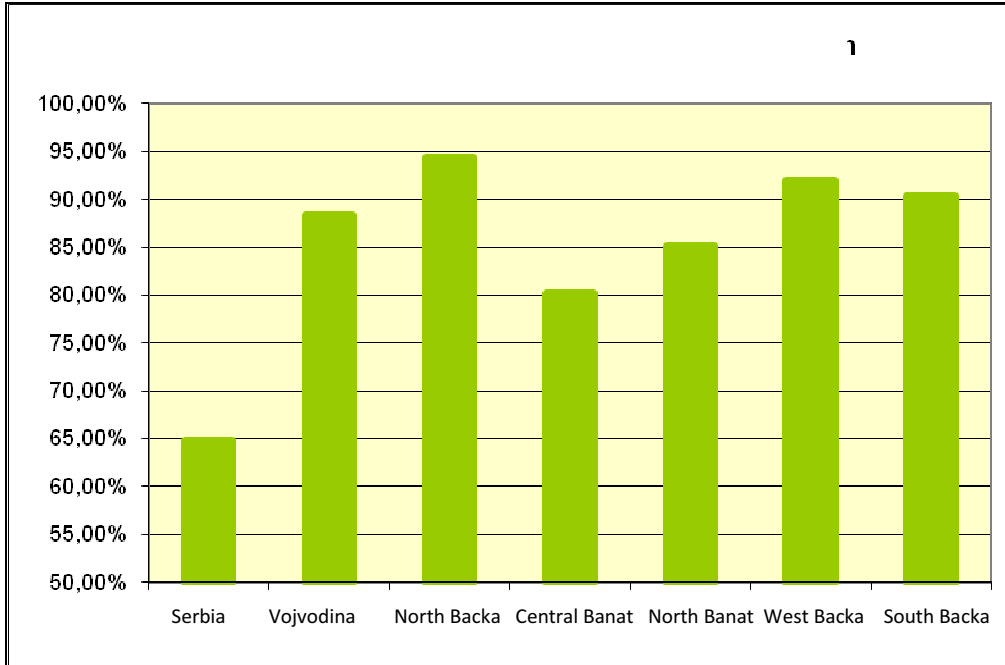

Sugar beet is an important industrial crop in Vojvodina having regard to the sugar-factory capacities. The sown area of sugar beet was oscillating in the observed period, and then increased due to favourable purchase prices and other advantages, while the yield fluctuated extremely from 247 quintals per hectares in 2000 up to 485 quintals in 2005. Similarly to corn, irrigation and the relating adequate production technology could stabilise the output.

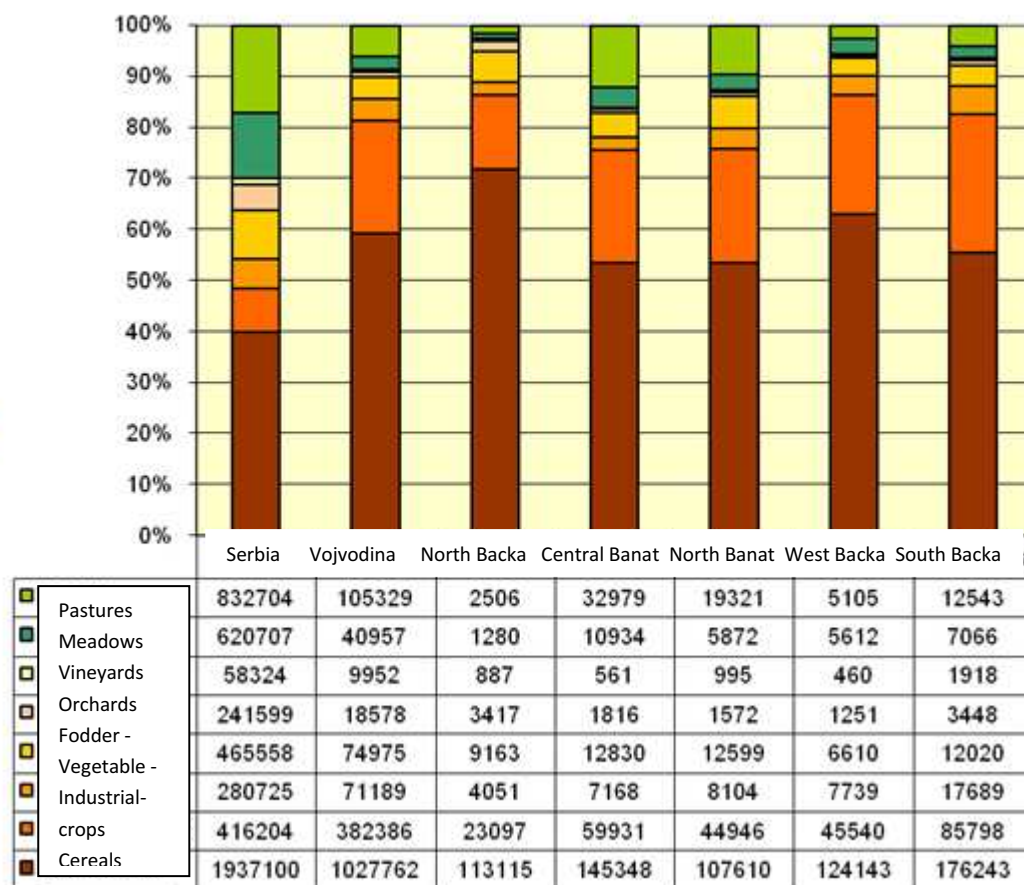
Sunflower is also an important industrial crop in Vojvodina due to the size of cooking oil producing capacities. Accordingly, the sown area of sunflower constantly exceeds 140 000 hectares. Unfortunately, the yield of sunflower also shows big fluctuations. While in 1999 the yield hardly reached 15 quintals per hectare, in 2008 and 2009 it

exceeded 24 quintals. As a result of area and yield oscillations, total output also fluctuates within wide limits, between 200 000 and 400 000 tons.

3. figure. *Proportion of sown area in agricultural land in 2008*

4. figure. *Proportion of important crops by regions in 2008*

Soybean shows explicit rise in sown area, increasing from 75 000 hectares in 1999 to 146 000 hectares in 2006, and its production area is constantly exceeding 130 000 hectares. At the same time, the yields are fluctuating surprisingly, since the yield in 2000 was hardly 12 quintals, while in 2005 it reached 28 quintals per hectare, being above 20 quintals since then. Naturally, the total output also varies within wide limits, 149 000 and 400 000 tons.

The sown area of potato is gradually decreasing from 23 600 hectares in 1998 to 17 500 hectares in 2009. Most of the territory of Vojvodina is less favourable for growing potato, while in Serbia there are some other regions with good conditions for growing potatoes, so these can also supply customers of urban areas in Vojvodina. Otherwise, as a result of unfavourable conditions, the yields are also oscillating, between 80 and 160 quintals per hectare.

The sown area of tomato, cabbage, kale and bean does not show fluctuations, but the yields do. The most eye-catching is the fluctuation of bean yield from 681 to 1435 kg. The

sown area of melon is constantly decreasing, mostly because of melon import from southern countries. At the same time, the yields are not only low, but fluctuating too.

Alfalfa has always been an important fodder crop in Vojvodina and it is one of the most important sources of proteins. Moreover, earlier the alfalfa grain production was also important. The sown area of alfalfa also shows decline, while the yield varies between 45 and 68 quintals.

It is practical to analyse yields in territorial breaking down as well. Statistical data enable comparison by districts. We can see that two districts in Banat are characterised by the smallest average yields, while North Backa, West Backa and South Backa have higher average yields.

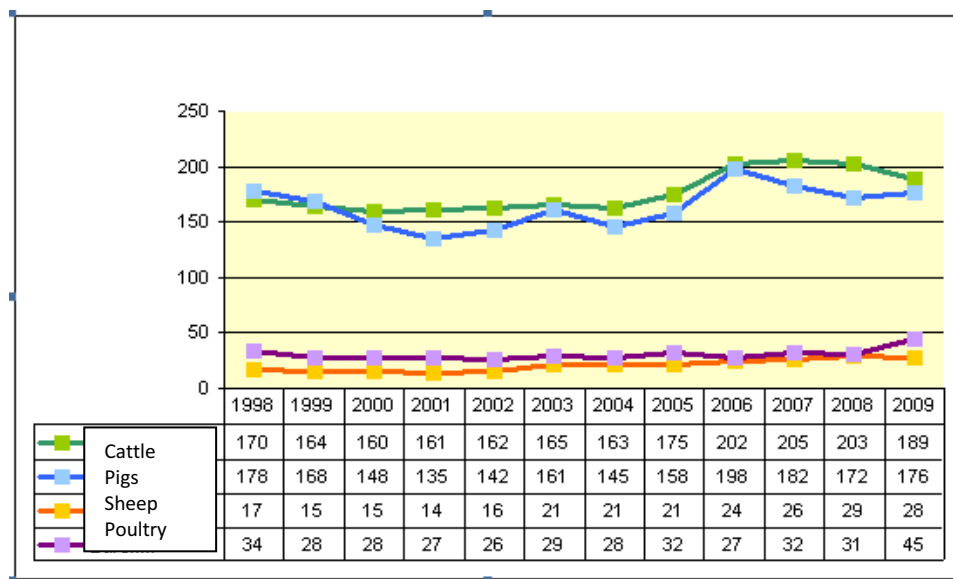
Basic data of livestock breeding

In Vojvodina, which is a grain-growing area, pigs are predominant, since their number approximates cattle even in livestock numbers. The number of cattle varies between 210 000 and 268 000 in recent years showing slight increase. Despite this we have to point out that this number is not sufficient as compared to agricultural area. With such stock we cannot sufficiently make use of rough fodder and agricultural secondary products. As a result of this, huge quantities of secondary products remain unused, and also the production of manure does not reach the required level. This situation influences production results as well. Intensive milk production with vast lactiferous stocks is an adequate partner of manufacturers, however small producers come to a more and more difficult situation. Moreover, we also have to reckon with the fact that the meat quality of lactiferous species is not marketable, while production should be developed in the field of meat production. Livestock breeding is characteristic of data shown in 5. figure, indicating the number of livestock by species.

In the field of breeding pigs there was no considerable growth in number. The number of livestock rises or falls depending on changes in price conditions. Technical-technological development and stock quality of our pig breeding is far behind the countries that are present on the world market.

The number of sheep is relatively low, varying between 91 000 and 180 000. The limited number is the result of scarce pasture lands, and mutton consumption also does not present a market demand and does not generate positive changes. The number of poultry varies between 5.7 and 14 million.

5. fig. Number of livestock in Vojvodina between 1998-2009 (in 000 livestock units)

6. figure. Meat production in Vojvodina between 1998-2009

Regional statistics of agricultural sector in the Southern Great Plain Region

2. table. *Agricultural land usage in the Southern Great Plain Region*

Agricultural land usage	Percentage
Sown area	76,03
Forest	11,35
Uncultivated arable land	11,70
Reed	0,51
Fish-pond	0,41
Total	100,00

3. table. *Per capita gross value added as a percentage of the national sectoral average in agriculture*

	Central Hung.	Central Transdanubia	West. Transdanubia	South. Transdanubia	North. Hungary	North. Great Plain	South. Great Plain	Nat. sectoral average
Agric., forestry, hunting	28,2	110,3	127,4	145,9	67,6	133,1	185,3	100,0

4. table. *Per capita gross value added as a percentage of the national sectoral average*

Sector of economy	South. Great Plain Region (%)
Agriculture, forestry and fishing	185,3
Mining and manufacturing	59,9
Electricity, gas and water supply	56,9
Construction	71,7
Retail and wholesale trade; repair	62,3
Accommodation and food service activities	69,1
Transportation and storage Information and communication	53,1
Financial and insurance activities	43,8
Real estate activities, profess. sci. and technical activities	49,0
Public administration and defense; compulsory social security	65,4
Education	101,0
Human health and social work	92,5
Other service activities	66,5

It is visible even from these data series, how outstanding is the agriculture specific indicator of the observed region. This is a region traditionally prestigious of agriculture, however, we can see from the analyses of data series that it is a less and less significant sector.

The relative predominance of agriculture and the structure of business sectors in the region are essentially resulting from good-quality arable land. According to traditions, cultivation of grain crops and breeding livestock became significant. Food production in the region's cereal, meat, preserved-food and dairy factories makes 20-25% of the national production. The sandy soil in the western part of the region and the number of sunny hours being above the country average, widen agricultural potentials, giving space to grape, fruit and vegetable growing.

The gross volume of agriculture in Hungary after the millennium was salient in 2004 and 2008. In the year 2008, after constant decrease of the 2005–2007 period, there was a significant rise in production of 27%. This large-scale increase can be mainly explained with the volume increase of cereals and fruit exceeding 70%. Yet in livestock breeding the decline of recent years has continued.

5. table. *Land area by land use categories, 2008*

	Arable land	Kitchen garden	Orchard	Vineyard	Meadow	Agricultural land area	Forest	Reed	Fish-pond	Utilised agricultural land area	Non utilised agricultural area	TOTAL
SGP Region	1 026,2	18,7	15,5	25,1	229,9	1 315,4	232,6	12,9	8,1	1 569,0	249,4	1 818,3
Country total	4 502,8	96,1	98,5	82,6	1 009,8	5 789,8	1 884,4	59,4	34,7	7 768,3	1 535,1	9 303,4

From the Hungarian regions, the Southern Great Plain Region has the biggest territory of agricultural land. The area covered with arable land, meadows, orchards and vineyards is outstanding. It is in the first-second place compared to other regions.

The region is going over a period of continuous transformation. Agriculture is a predominant sector in all three counties of the region, however mechanisation and the limited demand for agricultural products do not justify keeping the former number of employees in this sector. The workforce released from agriculture should be engaged in other sectors of the economy, but this is still not happening at a required pace. Complex rural development, manufacturing industry based on agriculture and the introduction and establishment of other branches of industry are fundamental interests.

2. Historical overview of agricultural trade in the two regions

It is practical to begin this historical overview from 1945, the year when World War II ended. Although historical Hungary had already been dismembered in 1920 and this meant the collapse of the economic space with a thousand-year long history of organic development. In 1945, all the inter-war trade relations and cooperation was totally terminated between the newly created regions, crossed by new administrative borders. Vojvodina became the larder and resource-base region of Yugoslavia led by Serbian elite,

but without special social-economic-infrastructural retransfer. The name Vojvodina can be defined only since 1920 as the Hungarian territory that had been annexed to Yugoslavia of that time. Backa became part of Hungary again between 1941-1944, as the part of Vojvodina between the Tisa and the Danube. However, the renewed Hungarian administration could not regenerate, relive past social-economic relations. This region was providing food during the world war, and the products were intended for supplying Hungarian and mostly German military forces. Yet the reintegration of the newly reannexed territories (Bacs Bodrog County and Baranya County) had begun even in this Hungarian economic situation, entirely adjusted to war times and German expectations.

In the post-war period, socialistic ideology, planned economy and membership in Comecon have considerably narrowed down Hungary's scope for action in food trade. It manifested in the fact that Hungarian government was not interested in economic, trade relations on national basis, neither in making deep economic-trade relations with the neighbouring country that was following a different path of socialism. Cooperation between companies was made difficult, since production based on centralised planned economy was hardly reconcilable with economic actors in collective property from Vojvodina having much greater freedom and power of local decision-making. This happened so in spite of the fact that Hungary could realise great-volume food production and considerable export during the period of socialistic economy. Although we must add that even Vojvodina was a region with pronouncedly agricultural and food-industrial character. So it was a self-sufficing region also participating in internal trade of food.

In this time, food-trade volumes between the two countries were insignificant. Furthermore, Hungarian food statistics had categorised Yugoslavia as a capitalist country. Therefore, there are no such detailed statistics and analyses of commercial relations of the two countries as for inner Comecon markets. From Hungary's aspect, Yugoslavia turned out to be an extremely rhapsodic food importer, so beside low volume they had also considered it for an unbalanced country. Goods exported from Hungary to Serbia were mostly eggs (30 million pcs in 1975), preserved vegetables-fruit, and non-food tobacco, fermented tobacco.

Between 1960 and 1990 Hungary was in the 3rd to 5th place in the world after Denmark and the Netherlands in net agricultural exports surplus per capita. So it had supplied 50% more population than its inhabitants. The proportion of exports compared to domestic consumption was 110-120% of cereals and oil-seeds; 180-250% of vegetables and fruit; 150-200% of wine; 350-380% of vegetable oils; 190-200% of beef and poultry; 135-140% of pork; 480-500% of mutton. The Comecon market functioned strictly based on

bilateral agreements and trade, where the inclusion of a third country was not acceptable by the system. Payment was done in rouble, which was not an internationally convertible currency. Certain Comecon members did not have what to do with their rouble surplus, so every country was more interested in making the trade balance of every two country operate at break-even. In case of food and agricultural products from Hungary export was predominant, materialised in low-processed and low-quality goods. The Soviet market required mainly such products. Thus Hungarian food industry was specialised in production of low added value, small capacities and poor-quality goods until the 1970s. After that Hungarian economic policy makers understood the disadvantages of production and trade exclusively within the rouble zone, so they began considerable technology and capacity improvements in food industry. As a result, they could enter the dollar zone of international trade with competitive products in the 1980s. The reconstruction of foreign trade geographic structure accelerated on in the second half of the 1980s. Since 1990, with the switch to settling in dollar and the collapse of Comecon markets, this process has accelerated. At the end of the 1980s the share of Central and Eastern European countries in exports and imports was 33-35%. By 1999, this rate fell to 12.4% in exports and 14.3% in imports. Thus 84% of all exports have now been oriented towards developed, mainly OECD countries, within that 76% to EU member countries' markets. In imports, the share of OECD countries reaches 75%, while EU countries take 70%.

By the beginning of the 1990s, official food trade between the two countries was terminated for two reasons: the UN imposed commercial embargo in 1992, and Vojvodina's increased exploitation had already squeezed its agriculture and food industry. The necessary vacuum of these times between the two regions was slightly loosened over the black market.

Serbia and Montenegro, then the Republic of Serbia have belonged to the non-categorised countries. Based on the existing statistics it can be said that there have been insignificant agricultural and food trade between the two countries. And concerning the Southern Great Plain Region and Vojvodina, it is even harder to express food-trade volumes of the two regions. Establishment of agribusiness cooperation, common networks and co-operations was not a priority in any of these regions.

For this reason, it is quite difficult to describe and explain historical aspects of food trade between the two regions or either between these countries. There is almost no data about agricultural and food trade between these countries, not to mention the two observed regions. Yugoslavia and today Serbia have never been among those groups of countries, which are usually used by analysts and statisticians (Comecon, capitalist, developing, EU

member, OECD, Central and Eastern European countries etc.). In Hungary, both in the period of socialist planned economy and of capitalism, as well as before and after accessing the European Union, there were only few groups of products and slight volumes of agricultural and food trade between the two regions. This fact proves justification of this project, since there are considerable unemployed potentials of agricultural, food-industry, production and trade co-operations between the two regions.

3. Capacities, characteristics of commercial infrastructure

Retail

Surveying the concentration of food-trade turnover is relatively the most general indicator of development level. However, currently the situation is not so easy, since it becomes more difficult to separate retail from wholesale in food trade.

The process of concentration began later – around 1989 – in commerce than in the industry. In this period in the European trade, market share of the TOP-10 countries was around 20% based on net revenue. Only few countries operated internationally. According to forecasts, about 15 multinational trade companies will cover 70-75% of the European market in the following 5-10 years.

Concentration and commercial turnover of consumer goods among new members of the European Union was the highest in Hungary (in 2004). In the 1990s the volume of food-retail turnover increased by 7-8%. It is closely connected to this tendency that there was a continuous decrease in the consumption of goods from own production.

Changes in Hungarian food retail for the past twenty years can be divided into five periods:

- Spontaneous privatisation: In the 1989–1990 period small shops became private property and new groceries were founded.
- Privatisation: in the 1991–1996 period there came to change in the ownership of bigger food-trade companies. Most of better located shops got into hands of multinational chains of stores. Part of small private groceries have remained and developed, while others were closed.
- Beginning concentration: The period from 1997 to 2000 began with the emergence of stores with huge area. It was characteristic of intensified Greenfield expansion and the pushing forward of purchase companies gathering smaller units.

- Intensifying concentration: From 2000 to 2006 the expansion of large-surface stores accelerated, and these were the obvious winners of the competition between small and large-scale trade.
- Decelerating concentration: Since 2007 the process of concentration has not terminated, but Hungarian food-trade market starts to reach its saturation. The process has decelerated, and we can see medium-sized discount stores filling market gaps. Although there are still some new large-surface stores, the volume of Greenfield investments decreases.

Concentration in Hungary reached such extent that after analysing inner structure of the market we can say that the trade of consumer goods can be considered for an asymmetric oligopoly. This structural form, which is further concentrated by purchase side towards supply side, enables customer side to enforce its strength.

The alteration in the proportion of the ten biggest enterprises in entire trade also indicates intensified concentration. Between 1997 and 2003 the turnover of the first ten companies trebled, and their proportion in total turnover increased from 48% to 89%. Meanwhile the proportion of stores led by these ten companies rose only from 19% to 22% by smaller numerical growth.

The development process of domestic retail is not only characterised by concentration that produced decrease in the number of stores, but also by new ways of business and types of enterprises – domesticated in the period after democratic transformation. The decreasing number of stores at country level was mainly caused by redirecting turnover into large-surface units, hypermarkets.

Supermarkets are still a significant market channel in Hungary, although with decreasing importance, in contrast to hypermarkets. Hungarian discount market experienced boom in the 1990s, followed by temporary stagnation, today prospering again due to German discount chains entering the market. Similarly to other segments of the economy, chances in the competition of small and medium enterprises are quite low compared to big companies. Small shops are facing difficulties in food trade as well.

Beside spreading of foreign chains of stores in Hungary, there are more and more food-trade chains and purchase companies in Hungarian ownership, created either with the transformation of current structures, or over the establishment of new companies.

The presence and operation of purchase companies boost the concentration of food trade. There are several types of purchase companies in Hungary. Some purchase companies

are also operating as a chain of retail stores. There are also examples when the food chain does not provide purchase only for its own members. The logistics of big chains of food stores usually have 100% centralised purchasing. Sometimes even a few chains form a single purchase chain, with one centralised warehouse, or one centralised and a few regional warehouses, depending on the structure of the chains.

Analysing changes in retail, we can forecast the following processes:

- intensifying expansion of multinational companies in retail,
- selection of domestic chains in Central-Eastern European region and on non-saturated markets, potential strengthened market position of remaining chains,
- newer, international expansion of companies operating discount stores.

Wholesale

One of the characteristics of the transformation of food trade, both in the 1990s and today, is that wholesale itself loses its importance, as well as that retail and wholesale functions are less and less separate.

Wholesale of nowadays differs from traditional one mostly in the following:

- Relation between producers and dealers is not inevitably based on warehouse stores, but it can also operate with printed or online product catalogues.
- Warehousing can be a wholesaler's task.
- The wholesaler can provide only transport services.

Further decrease in the importance of wholesale can be expected with:

- increasing role of own brands of processed goods in retail chains and
- strengthening of producers' and sales organisations and growing producers in case of fresh goods.

Therefore the remaining role of wholesale may develop in three directions, however all with numerous obstacles:

- supplying stores outside chains
- supplying Horeca (hotel/restaurant/café) sector
- providing foreign trade services

In case of supplying stores outside chains, C+C stores are competitors to traditional wholesalers. The turnover of stores outside chains has been decreasing for years, although not in absolute numbers, but in market share, so this is a narrowing market segment.

In case of Horeca sector, the threat to supplies enhanced with special services is in the more and more centralised purchasing in hotels, restaurants and public institutions.

In case of foreign trade, professional knowledge and relationships of exporters and importers may be capable of keeping markets, while threat is in internal circulation of commodities in multinational companies (manufacturers, retail dealers), which has become a realistic alternative after EU accession and considerable decrease of administrative barriers.

4. Transregional, international and food-trade volumes between Vojvodina and the Southern Great Plain

Agricultural production was one of the most important sectors in Hungary that brought foreign currency in the 1990s. Exports have increased as a result of export-pressure in food-industry companies at the beginning of the decade, but then it declined considerably. This was especially the result of collapsing former Comecon markets, as well as of decreasing production after careless privatisation. Between 1994 and 1997 increasing production and significant fall of inner consumption opened the door to repeated rise of export. However, data of declining 1999 show that agricultural export made only 8% of total exports. Saturated markets and non-competitive agricultural and food-industry goods from Hungary had led to this situation.

At the same time, the proportion of import increased considerably. This was essentially the result of weak market protection. Due to this, large quantities of meat, dairy products, apples etc. were imported that could have been produced in the country as well. However, importing goods with huge EU subsidies in their background was a cheaper solution, while chains of stores imported highly processed products.

Geographical direction of agricultural foreign trade shows that more than 90% of exports are towards European markets. EU members have become the most important foreign trade partners of Hungary since 1990. In exports: 48.8%, in imports: 37.2%. Goods imported from subtropical and tropic countries make significant share of imports.

The foreign trade turnover shows significant variation in case of almost all products. This is equally influenced by fluctuating agricultural production and rhapsodic capacity of markets, which relate back on production over the hardship of sale. The export of wheat, corn, sunflower and vegetables is basically influenced by crop fluctuations in the country

and the importing countries, while the export of processed goods mainly depends on market demand. The most extreme fluctuation of exports is characteristic to cereal sales.

Geographical direction of food export is one-sided: more than 90 percent is realised in Europe. Within that, the European Union is the main partner, which was the biggest trade partner of Hungary even in the pre-accession period with salient exports of \$1 631 million and imports of \$874 million.

Trade between Serbia and Hungary

We have only few data of economic cooperation, trade between the two countries, since Balkan Wars and Yugoslavia's disintegration reorganised the borders. As a result, data for Serbia are available only since 2005. Bilateral trade is quite a matter of instance for Serbia's economic problems and the delayed restructuration. The applicability of the available data is also questionable, since there are problems both with the categorisation and the measurement units of products. One example could be drawing together data for beverages and tobacco and expressing them in tons, or similar presentation of milk and eggs.

We can draw two conclusions from the trade of agricultural products:

- The trade of such products is a matter of instance, showing huge yearly oscillations, presumably resulting from temporary lack of goods on one or the other side of the border.
- This phenomenon is more understandable from the fact that the bordering parts of the two countries are agricultural and food-processing territories with considerable supply of goods. In other words, they are competitive on the market of agricultural products and food.

Concerning the future, these two territories may develop serious cooperation, since with the integration of production of both raw materials and final products they can obtain size-economy advantages on the international market.

Hungary is Serbia's fifth biggest import and ninth biggest export partner. In Serbia, and within that mainly in Vojvodina, there are about 500 small and medium enterprises in mixed, Hungarian-Serbian ownership.

6. table. *Trade volumes between Hungary–Serbia in the 2005-2009 period – Import*
 (tons)

Year	Food and livestock	Beverages and tobacco	Raw materials, except fuels	Mineral fuels and lubricants	vegetable oils	Chemical goods	categorised by material	Machines and transport means	Various finished goods	not classified	Total
2005	44700	1086	17510	80134	85	100792	109940	6638	6496	15	367396
2006	21114	1110	23578	181748	6	106079	116186	7465	4946	29	462261
2007	27847	2264	20157	335216	8	155212	145056	13564	7536	4	706864
2008	33714	2668	54403	391716	1	156916	125709	10191	5493	23	780833
2009	21734	3673	10680	278099	135	90958	115947	5634	3567	19	530447

(1000\$)

Year	Food and livestock	Beverages and tobacco	Raw materials, except fuels	Mineral fuels and lubricants	vegetable oils	Chemical goods	categorised by material	Machines and transport means	Various finished goods	not classified	Total
2005	23927	1143	5617	42006	113	52208	70609	46550	24823	155	267153
2006	17485	812	6202	69774	28	60729	78501	53262	19562	47	306403
2007	28164	1705	7748	224817	16	135604	141542	142673	38214	15	720497
2008	39326	2236	31018	348466	2	114362	128577	122186	29008	45	815225
2009	37825	2633	8097	142912	155	80933	91920	106602	19047	115	490239

7. table. Trade volumes between Hungary–Serbia in the 2005-2009 period – Export (tons)

Year	Food and livestock	Beverages and tobacco	Raw materials, except fuels	Mineral fuels and lubricants	vegetable oils and fats	Chemical goods	categorised by material	transport means	Machines and goods	various finished goods	not classified	Total
2005	44747	1005	24674	175	409	47984	72544	4096	1695	18	197347	
2006	26776	686	10529	12845	0	67396	99656	9133	1992	17	229028	
2007	53556	3444	10364	103	2733	88515	101916	11405	2894	23	274954	
2008	113623	6903	88290	477	4995	100026	79152	10778	3227	44	407515	
2009	103094	6650	153881	4845	3198	22574	43396	8737	3372	10	349756	

(thousand USD)

Year	Food and livestock	Beverages and tobacco	Raw materials, except fuels	Mineral fuels and lubricants	vegetable oils and fats	Chemical goods	categorised by material	transport means	Machines and goods	Various finished goods	not classified	Total
2005	20717	511	4096	824	320	29200	53398	11963	10139	28	131195	
2006	12519	291	3905	6001	1	41314	84630	26311	13227	59	188258	
2007	28548	1699	6063	2983	2658	50334	101280	36538	18475	26	248604	
2008	82587	3696	5989	7064	6694	55395	103714	42958	16511	187	324794	
2009	62016	3781	8310	54926	2648	17223	59698	34258	12564	12	255437	

5. Background legal, accounting and taxation analysis, customs regulations, restrictions equivalent to duties, free zones, veterinary, phytosanitary and food safety regulations

Free movement of goods

The EU has averted obstacles to importing and exporting goods, so today companies can produce, transport and sell products anywhere within the European Union.

Harmonisation

Differences in technical regulations of Member Countries may obstruct trade; therefore the EU has passed harmonisation measures concerning several products, mostly goods presenting great risk. As examples we can mention drugs, vehicles, children's toys, chemicals, electronic and mechanic devices and medical equipment. Products made in conformity with the harmonisation rules may be sold on the market of any Member Country.

Standardisation

Since the 1980s the EU has developed a new approach based on standardisation in order to harmonise technical rules in Member Countries.

CE marking

The CE marking on products indicates that the product fulfils every relating requirements of the EU. Member Countries may not close their markets in front of products without CE marking except in cases when it is proven that the given product does not answer the rules.

Services

The freedom of settlement and the freedom of providing services are two central principles of the European Union playing important role in regulating the common market of services.

Establishing an enterprise

The Member States have introduced a one-stop system so that service providers can receive all relevant information in a single customer service centre, and all the required procedures can be arranged remotely, using electronic devices – without contacting various competent authorities.

Veterinary principles, important information

Hungary has no own veterinary regulation as it is regulated at Community level. In the field of international transport there are also Community regulations, as the Hungary–Serbia borderline is the border of the EU at the same time. So transport and letting in transit

food and other products of animal origin falls under the same judgement in case Hungary or any other EU country is the destination.

The general food hygiene regulation covers all the principles, procedures and processes, control and monitoring activities of this subject area. (HACCP is only a partial segment of this subject.) In the general regulation of food hygiene the 852nd chapter covers general rules, the 853rd chapter is about veterinary regulations, while the 854th contains methodology and application regulations.

There are the following large categories in the animal hygiene system:

- meat of mammals
- poultry, poultry meat, eggs and products from eggs
- meat and meat produce
- milk and dairy products
- fishing products

The European Union prescribes a so called “country list”, which contains the countries from where animal products may be imported, and regulates the products, groups of products per countries that are allowed to be imported.

In case of Serbia, livestock must not be imported to the EU. From fresh and frozen meat only mutton and beef is allowed. (Fresh meat must be stored on 4°C and frozen meat on -18°C.) Heat-treated and preserved meat products may be imported to the EU from Serbia. Products that are not allowed will not be let in to the territory of the EU.

There is also a so called plant list, the products of which slaughter-houses and meat processing plants are only allowed to be imported and sold in the EU. There are plants on this list, which are outside the European Union. There is cooperation between EU and Serbia in this respect, which operates the following way:

- in the first step the Serbian authority controls the plant
- the EU may accept it, or it can organise its own control
- after the EU’s own control the plant gets on the list or not

The plant list of the EU may constantly alter over admitting new plants or the exclusion of old ones. Furthermore, the list of allowed products in case of certain plants may also be modified. The plant list of third countries is accessible on the following link:

http://ec.europa.eu/food/food/biosafety/establishments/third_country/index_en.htm

On this website, beside general introduction and the criterion of getting on the list, the plant lists may be browsed by countries or by sectors. According to this the following food-industry products may be imported from Serbia:

Section I: Meat of domestic ungulates (14/01/2011)

Section VI: Meat products – only heat-treated meat (10/03/2009)

Section VIII: Fishery products – all fresh and processed fish that is imported for food (23/02/2011)

Section IX: Raw milk and dairy products (25/04/2011)

In the category of animal by-products:

Section III: Other facility for the collection or handling of animal by-products (i.e. unprocessed/untreated materials) (04/03/2011)

Section IV: Processing plants (28/07/2011)

Section V: Pet food plants (Including plants manufacturing dog chews and flavouring innards) (04/03/2011)

Section VI: Game trophies plants (13/05/2011)

Section VIII: Fertiliser and soil improvers (04/03/2011)

In order to import food or raw materials to the EU, third countries must develop their food hygiene and health regulations. Additionally, the traceability of food from production, over transport and storage to consumption is a basic criterion. Third countries that do not develop their own controlling and monitoring system are not allowed to export food to the European Union. In case of Serbia currently that is the situation.

Phytosanitary principles, important information

Phytosanitary consists of two main activities:

- Phytosanitary inspections referring to certain plants. There is a specific list for these in the whole territory on the EU. Decree 7/2001 FVM regulates procedures, methodology and the list.
 - is there quarantine harmful organism (fungi, insects, viruses or other)
- Quality control based on sensory survey of the plant food and inspection based on labelling and documents. It is regulated with decree 543/2011 EK.
 - is the labelling appropriate
 - is the quality in accordance with the labelling
 - it must be clean, pure, free of soil, pest and insects

- instrumental sensory inspection

A provision of law determines which of the main control inspections must be done in case of certain plant product. In some cases, only one is needed, in some cases, both controls are compulsory. For example, it is prohibited to import potatoes and other potato products from Serbia. In Serbia, there is no such control system, which is acceptable by the EU. Decree 7/2001 FVM regulates what are the prohibited products from which countries.

Moreover there is the regulation of so called common entry document, regulating a more strict procedure compared to the above mentioned.

- It defines certain products and/or countries for which the Regulation (EC) 669/2009 is obligatory.
- It is applied in order to detect infections and manipulations.
- A sample must be taken from every fifth consignment and it must be analysed in a laboratory on the importers cost.
- The EU is often revising this regulation, easing or tightening the procedure for certain products and/or countries. The supervision is based on former statistics of such controls.

In case of plant hygiene, similarly to animal hygiene rules, traceability is the most important aspect. Countries that develop their own inner tracing system of agricultural and food products can more easily export a wider range of products to the EU.

There are three categories of goods entering the territory of the EU:

- Everything was found correct and the goods are admitted to EU
- Some suspicion emerged so an inspection is begun based on samples, but the authorities let is the goods to EU. If it is proved that it must not be put into circulation, the freight can be stopped anywhere in the EU, packed back in logistics and warehouse centres, or removed from the shelves from retail stores.
- If the goods are very suspicious, they are retained until the inspection is finished.

The decision is made after that whether to let in the EU or return from the border.

In case of perishable goods, there is no truck stop. Border crossing points are open twenty-four hours, but if the goods are neither urgent nor perishable, the consignment may go only to the nearest parking lot.

Decree ISPM 15/ENSZ-EGB regulates the quality of packaging and integument thicker than 6 mm and made of wood, in case of any goods – even non-animal or plant

origin. The wooden wrapping material itself is a potential source of infections and pathogens. So these materials must be treated. Every certain pallet and wrapping material must be heat-treated, the certificate of which must be burnt into the surface of wood together with information code of the treatment method, the producer and the treating company.

In general, there is separate regulation of every certain plant product. These regulations are constantly changing, so before exporting goods to the EU, it is advisable to inform in the plant hygiene sub-office at the Roszke border crossing.

Opportunities for foreign investments in Serbia

As a general rule, foreign investors fall under judgement at national level, so if it is legally not defined otherwise, they are in equal position compared to domestic individuals and legal entities having the same rights and obligations.

Concerning the rights of foreign investors obtained over their investments, they enjoy complete legal security and legal protection in terms of legislation. The acquired rights of foreign investors received during the registration process of their investments must not be narrowed even after changes in legislation. The investments of foreign investors and the assets of companies with foreign participation cannot be subject to expropriation or other similar state measure, except in cases of public interest defined by laws, along with complete compensation.

Foreign exchange regulations have also become quite liberalised recently. The foreign investor is free to convert its cash to foreign currency in relation to payments of the investment, and it may transfer it to abroad just after the tax payment and other obligations in Serbia have been fulfilled. Companies with foreign participation are free to perform payments within their foreign business relations.

Corporate law

According to the Serbian legislation there are four groups of economic subjects. (1) Business companies: unlimited partnerships, limited partnerships, share companies and limited companies. (2) Special forms of legal entities established as share companies: banks and other financial organisations, other financial institutions, insurance companies and stock exchanges. In the rest two groups are (3) public companies and (4) cooperatives. All the above mentioned are legal entities.

But foreign investors have the right to open so called representation in Serbia, in case they do not want to establish a business company in the beginning. It must be

registered as a foreign representative office at the Business Registers Agency. The representation is legally not independent of its founder, it is only preparing contracts and businesses to be concluded, but it cannot conclude contracts itself.

Employment law

As a general rule, this law refers to every employee working in Serbia irrespective to his/her citizenship. Every person above 15 may be employed. Employment is established with signing an employment contract between the employer and the employee for a determined or undetermined period. The contract may prescribe probation up to six months, in case of which the period of notice is at least 5 days. The working week lasts 40 hours in Serbia, while paid holiday is 20 days. The Serbian employment law also knows the institution of minimal wage. The amount of contributions paid by the employer is currently: 22% pension contribution, 12.3% health insurance and 1.5% unemployment contribution. As a general rule, the employer must close a collective contract with the employees.

Law of taxation

The Serbian tax system is quite simple and liberal. We can say in general that tax rates are much lower compared to other countries of this region. Serbian corporate tax is the lowest in the region. Its base is the profit realised during the business year (which is the same as the calendar year), and the tax rate is only 10%. The capital return tax is also not high, being only 20%. The corporate tax law contains several motivating regulations, from which maybe the most important is that the taxpayer is freed of the corporate tax liability for 10 years in case it invests at least RSD 600 million in Serbia and employs regularly (not part-time) at least 100 employees. Additionally, investors get tax allowance for investing in underdeveloped parts of the country or if performs concession activities.

Personal income tax is not high either, being only 14% on wage income and 20% on other incomes. In this case the tax base is again the earnings of the calendar year. In case of wage income, it is the employer's obligation to withhold the advance tax payment from the gross income. Moreover, there is a kind of social tax or yearly tax for individuals, whose total yearly income realised in Serbia and anywhere in the world exceeds the quadruple of the average Serbian yearly income (in case of Serbian citizens) or is ten times higher (in case of foreigners). The rate of this special tax is 10%.

The subject of the value added tax (PDV) in Serbia is the trade of goods and services and the imports. PDV must be paid by everyone dealing with the trade of goods and

providing services. The tax base is the value of goods (in case of imports duty and tariffs are also included). The general tax rate is 18%. The exception is a list of goods and services defined by law, for which the tax rate is 8% or 0%.

Beside the above mentioned, we have to mention two more taxes. One of them is property tax, the extent of which is 0.4% of the real estate's value at yearly level. The other one is the excise tax. In accordance with the law, for the import of some products, such as petroleum products, tobacco products, alcoholic beverages, coffee, and some of the raw material used in soft drink production, excise tax must be paid. In addition to these tax types, investors still must reckon with local taxes, which vary by municipality and the most typical one is the land-use charge.

Establishing free zones – free-trade agreements

The Serbian legislation enables the establishment of free-trade zones. Unfortunately, these zones founded in accordance with the law are being closed one by one, since they cannot fulfil legal requirements, namely to be profitable. Currently in Vojvodina, there are two such zones, one in Subotica and the other in Zrenjanin. It is worth mentioning that the European Union is Serbia's biggest largest partner. The Union approved a favourable judgement system for Serbia in 2000 for exporting goods to the EU market for a five-year period, which meant export without import tariffs and quotas except for some products from textile, wine, fish, meat having quotas, though textile has been exempted since then with an agreement in May 2005. Concerning other countries of the region, Serbia has valid free-trade agreements with Bosnia and Herzegovina, Moldova, Croatia, Albania, Bulgaria, Macedonia and Romania. These contracts are the result of Brussels Stability Memorandum from 2001. Currently a multilateral agreement is being developed, which could replace these bilateral contracts in the region.

Serbia also has a valid free-trade agreement with Russia, but according to some experts, it still has not adequately capitalised the chances provided by the agreement. Serbia deserved the so called "normal trade relations" status from the United States of America in December 2003, which is equivalent to the former "most favoured nation" status. Due to this goods from Serbia are not discriminated at imports any longer. But the actual prosperity began in 2005, when Serbia got the GSP system of duty concession for 4650 products. The duty-free export mostly refers to industrial and agricultural products. The precondition is that the product must be delivered directly from Serbia and at least 35% of its value must be added here.

Food safety

From 11th June 2011, the HACCP standard of food safety is obligatory in Serbia as well. Those who do not obey these regulations may be closed down by the inspectorate. The Serbian law on food hygiene was passed two years ago, which enforced the HACCP system.

According to HACCP, full traceability of food must be ensured in food production and distribution processes and, if necessary, quick action or even recall of goods, in order to prevent harm to consumers' health. The danger can be biological, chemical or physical material present in food, or the condition of foodstuff, which can lead to harm to consumers' health. The danger is always the health hazards of the materials in food, but the regulation also includes other details. HACCP is the abbreviation of Hazard Analysis Critical Control Point. It became obligatory in Member Countries in 1998. It was developed by the UN food and health organisation because of former food scandals. Quality assurance systems in food trade are based on it all around the world. Nothing can get on the shelves of big chains of stores or small groceries unless it fulfils HACCP requirements.

Every participant of food production chain in Serbia must perform its work processes according to HACCP requirements since 11th June 2011. The experience of informative previous surveys shows that in most cases they have understood the advantages and importance of introducing this regulation. Those who have decided not to apply it, exclude themselves from food production chain, and they will not get permission for operating in the future. The inspectorate denounces them to authorised prosecution and court, and their task is to cancel the licence according to the law. In case of those, who have not finished the process yet but stated to obtain necessary documentation and to reorganise, they will get an extension of time. Of course, it is determined for everyone separately, during which period they must rectify omissions.

6. Presentation of financial and banking sector, and of the system of state agricultural subsidies

Financial system in Serbia

Currently there are 34 banks operating in Serbia with domestic or foreign capital, 20 of them with foreign majority, 5 with domestic private capital, and 9 in state ownership. 8 foreign banks have representations in Serbia, the banks and the subsidiaries have a total of 3200 branches, which shows that the system of branches is quite developed in the country.

The total assets of banks sum €9 billion, while the household savings reach €2.3 billion and this sum is increasing. There are 26 000 employees in the banking sector, approximately 3.8 million bank cards, which can be used in 1000 ATMs country-wide.

The main activity of banks is crediting the economy and households, providing payment traffic services and other financial services. In a regional comparison, interest rates are higher than the average, but lower than they had been in former decades. The work of banks has greatly been facilitated over legislation – with the banking law, law on leasing, insurance and mortgages. These laws help the banks collect their receivable claims.

The National Bank of Serbia is the country's central bank, the main task of which is to support price level and maintain financial stability in the country. It defines and implements monetary policy, subscribes the exchange rate of dinar (RSD), controls payment traffic, supervises commercial banks, insurance companies and other financial service providers, and mints and issues money. The National Bank is operating independently.

We can say that the transformation of the Serbian banking system has been finished by the end of the decade; most of the Serbian banks have been bought out by foreign banks during the 2000s.

Banks have important role in financing agriculture. Since most of the banks are owned by foreign multinational companies, their goal is to maximise profits, mainly over lending out credits. Part of the credits given to the economy is used for financing agricultural production and the relating food-industry. Some banks have developed special products for crediting agriculture, and over penetrating a specific market gap, they accept crediting such private farms that do not carry out any book-keeping and other tax-related activities.

Financial system in Hungary

The Hungarian National Bank is the monetary authority of the Hungarian financial system. It was established in 1924 as a company limited by shares, and it became the central bank of the Republic of Hungary. The state solely is the central organ and owner of the foreign exchange controls. The representative of its legal personality is the Minister of Finance. It is a non-profit organisation.

Tasks of the central bank:

Key tasks:

- external-internal protection of currency purchasing power
 - internal purchasing power in the inflation

- external purchasing power is the exchange rate
- providing solvency of the country
 - regulates demand and supply of money
 - ensures financial balance
 - balance of goods and purchasing power (>)
 - budgetary balance (income < expenses)
 - balance of international current account (international income < expenses)

Exclusive tasks:

- issuing money (emission)
- retiral of money and banknotes (demission)
- technical tasks (planning, keeping money, invalidating money, supplying banks with money etc.)

Management tasks:

- regulating demand and supply of money and credits
- control of the quantity of money in circulation
- supervising the operation of commercial banks
- formulating monetary policy

Credit institutions:

Characteristics of banks:

- They provide complete financial services, e.g. collecting deposits, providing credits, keeping accounts, domestic and foreign payment transactions
- They operate as stock companies
- Their subscribed capital must be at least 2 billion HUF

Characteristics of specialised loan-offices:

- Their activities and the clientele are restricted
- They operate as stock companies
- Their subscribed capital must be at least 1 billion HUF

Characteristics of cooperative loan-offices:

- Their activities are restricted only to members of the cooperative
- They operate as cooperatives (at least 15 members)
- Their subscribed capital must be at least 100 million HUF

System of state agricultural subsidies in Serbia

Not treating theoretic background of subsidies or their positive and negative effects, we have to state that the Serbian system of agricultural subsidies is still not comparable with the system in EU, and its accounting relations are not significant either. For this we primarily have to understand the situation of agriculture in Serbia.

Serbia's most important agricultural and food-industry target market consists of former Yugoslav countries and the European Union. Naturally, the Serbian agricultural and food-industry surplus does not make it for an important actor on EU market, but this export is important for the country. Thus agriculture – despite its unfavourable position and backwardness – plays an important role in the country's achievement in exports.

At the same time, there is the phenomenon of artificially keeping the prices of agricultural and food-industry products at a low level on the domestic market in order to preserve social peace. Such pricing policy influences the observed region very seriously, since it is a country region producing agricultural surplus. Actually, regions producing agricultural goods have to pay for the consequences of recession. On the one hand, suppliers of the agriculture draw away income from it over the gap between prices of agricultural and industrial products (parity), while on the other hand, part of the income flows to non-agricultural regions because of low domestic prices. These statements are also true for the observed region, since its suppliers and the customers of its surplus are mainly outside of the region.

Regulation of agricultural subsidies is based on the Law on Agriculture and Rural Development (*Zakon o poljoprivrednom i ruralnom razvoju*). The 8th section of chapter III of the law defines the tasks of the Directorate of Agricultural Payments (*Uprava za agrarna plaćanja*) concerning the subsidies, while the 9th section of chapter IV enumerates the types of subsidies. According to that there are: direct, market and structural subsidies.

Direct subsidies are premiums, production subsidies, rebates and allowances to non-producing farms. Market subsidies are export subsidies, compensation of storage expenses and loan subsidies. Structural subsidies are support for rural development programs, for farmland protection and soil improvement, and institutional grants.

The law declares that the Government subscribes the types, sum and users of subsidies for every certain year. It allows the province and the municipalities to establish a supporting institution and finance it from their own sources. However, the scarcity of own incomes and the centralised distribution of funds from the central budget minimise these

opportunities. It follows from this that in this field, farmers must face uncertainty instead of predictability. New decisions are made every year depending on the amount of available funds from the budget.

The law defines the circle of potential users in theory, which are producing and non-producing family holdings. (The latter are practically the self-sufficing family holdings.) Every farm gets its categorisation during registration, according to the law. Registration refers to companies, farmer cooperatives, other legal entities, schools, monasteries, churches and other organizations as well, beside entrepreneurs and agricultural producers. The law does not treat the relation between registration, retirement insurance and obtaining subsidies, but the procedures are well-known from everyday practice. Farms can be registered irrespective to farmers having retirement insurance or not, but they can get subsidies only if they prove the payment of contribution. Accordingly, those who want to get subsidies, have to pay their contribution to retirement insurance.

Deciding on agricultural subsidies is the task of the Directorate of Agricultural Payments and its branch offices. Both the applicants and the Directorate have to comply with the respective decrees. Decrees regulating the system of subsidies are issued in a great number. During the first two and a half months of 2011 there were 10 such decrees issued (so one every week), which were regulating certain types of subsidies.

The National Agricultural Program (Nacionalni program za poljoprivredu 2011–2013 – <http://www.minpolj.gov.rs>) presents changes in the budget of the Ministry of Agriculture, Forestry and Water Management relative to the amount of national non-financial and financial purchases.

It is easy to see that even in comparison to the incomplete budget, the agricultural budget is too low, much lower than its contribution to GDP, as it can be seen from 9. table.

9. table. *Changes of the agricultural budget*

Year	Amount of national non-financial and financial purchases	Budget of the Ministry of Agriculture, Forestry and Water Management	
	thousand RSD	amount in thousand RSD	%
2004	362 045 252	18 059 553	5.0
2005	400 767 778	16 269 962	4.1
2006	505 820 602	23 593 481	4.7
2007	595 517 786	21 410 029	3.6
2008	695 959 076	27 634 337	4.0
2009	719 854 143	15 964 071	2.2
2010	762 971 000	19 907 945	2.6

10. table. *Share of agriculture in the Serbian GDP*

Year	GDP in prices as of 2002, million RSD	Gross value added of agriculture, forestry and fishing, million RSD	%	% of change
2004	1 079 044	143 545	13.3	
2005	1 139 590	136 500	12.0	- 4.9
2006	1 198 965	136 205	11.4	- 0.2
2007	1 281 695	125 577	9.8	- 7.8
2008	1 352 418	136 316	10.1	8.6
2009 (estim.)	1 311 865	139 340	10.6	2.2

Source: Statistical Office of the Republic of Serbia

After comparing the two tables we can say that agriculture's contribution to GDP is hardly decreasing, while the proportion of agricultural budget is decreasing constantly.

We have no comprehensive data on giving subventions to agriculture. Direct support for purchasing agricultural inputs per hectares has gradually increased for the recent years (area payment):

2007	8 000 RSD/ha
2008	10 000 RSD /ha
2009	12 000 RSD /ha
2010	14 000 RSD /ha

However, knowing price levels, the prices of agricultural inputs, this subsidy is quite moderate. Even when expressed in €, it is incomparably lower than Hungarian subsidies. There are some other subsidies as well, but we have no data of these product-based subsidies. Beside supports, the National Program also foresees some other stimulation, in harmony with the Law on Agriculture and Rural Development. Some of them are:

- Stimulation of modernisation and standardisation in agriculture and food industry, and improving market potentials
- Stimulation of development of manufacturing industry and marketing activities
- Revitalisation and restructuring of rural farms
- Diversification of rural income

Amounts foreseen for stimulating the first and the second areas are the bigger, although even these are quite low compared to the needs, as it will be visible from the following tables.

Within the stimulation of modernisation and standardisation in agriculture and food industry, and improving market potentials, there are four target areas defined:

1. Stimulation of investments at cereal and industrial crop producers
2. Stimulation of investments at dairy farms
3. Stimulation of investments at meat producing farms
4. Stimulation of investments at farms growing fruit, grape and vegetables

11. table. Stimulation of modernisation and standardisation in agriculture and food industry, and improving market potentials between 2011-2013 in thousand RSD

Year	Total investment	From national sources	Farmers – investors
2011	3 600 000	1 800 000	1 800 000
2012	4 200 000	2 100 000	2 100 000
2013	4 800 000	2 400 000	2 400 000
Σ	12 600 000	6 300 000	6 300 000

According to the plans, funds will be divided among these four areas in the ratio of 25-5-5-25%.

Within the stimulation of development of manufacturing industry and marketing activities, there are three target areas defined:

1. Stimulation of investments in milk processing, marketing of milk and dairy products
2. Stimulation of investments in meat processing and marketing of meat products
3. Stimulation of investments in fruit and vegetable processing and promoting sales

The foreseen amount of funds and their sources are visible from the table.

12. table. Stimulation of development of manufacturing industry and marketing activities between 2011-2013 in thousand RSD

Year	Total investment	From national sources	Farmers – investors
2011	1 200 000	600 000	600 000
2012	1 400 000	700 000	700 000
2013	1 600 000	800 000	800 000
Σ	4 200 000	2 100 000	2 100 000

Funds will be divided among these three areas in the ratio of 30-30-40%.

Taken all in all we can say that these subsidies and stimulation cannot improve much on the weak position of agriculture and manufacturing industry.

System of state agricultural subsidies in Hungary

The accepted definition of subsidies existing in the European Union says:

“Subsidy is the name of all donations and premiums that can be expressed in terms of money, given by the Community or some of its financial sources to Member Countries or their regions for specific industries, enterprises, or a certain circle of enterprises, as well as – in case of some special programmes – to individuals.”

The concept of granted business unit can also have a wider interpretation. Among them are public companies, corporations, individual proprietorships, as well as non-profit organisations.

Thereafter, with the well - known agricultural support system the project no longer deal.

Accounting rules of subsidies

Accounting settling of the grants received is different depending on whether:

- it is accounted in the firm to the benefit of net assets
- it is accounted in the firm to the benefit of the outcome or not
- it is given in cash or not
- it is given for development purposes or the subsidy covers costs, expenses
- it is a grant given under legal regulations or based on a contract.

7. Short and medium term forecasts of global agriculture and agricultural trade

Before analysing agribusiness forecasts, we deem it necessary to enumerate all the factors that influence the tendencies of international food production and trade.

Environmental factors:

- accelerating erosion of soil
- decreasing water resources
- global warming
- production of biodiesel causes cutting down rainforests

Social factors:

- growing use of land for non-agricultural purposes
- increasing population and welfare
- stagnating yields in developed countries
- increasing energy costs
- with the growing population the need for inhabitable areas is also rising

So in the current situation, it comes to more and more cases when people rise against their dictators reigning for a long time, in especially over-populated countries without goods for export, where the own natural resources have already been exhausted while they are unable to be self-sufficient, their economy is uncompetitive, but the country has a strategic geographic position. For example, Egypt has become insolvent, while they cannot expect considerable foreign investments in the country. Tourism becomes disloyal in no time, but returns only after a long time, so the economy cannot be based exclusively on tourism.

Several countries of the Middle East have to face these problems and can be characterised by these parameters.

In our opinion, it comes to a contradiction in simplified handling of demand and supply as to, while the population grows generating increasing supply in food trade, for the increasing number of – environmental, energy, financial, political, economic, natural – crises an increasing part of the world's population lives in poverty. With the growing food prices solvent demand for food is falling. (Similar processes are predicted in case of oil.) So it is very difficult to foresee, which of these opposing processes will prevail. Though it is probable, that food prices will rise monotonously with ever bigger oscillations.

In the long run, it will not be enough to regulate markets and develop cooperation between countries. Because of the growing population, intensifying food production cannot be put off any longer. Some French experts suggest increasing the world's agricultural output for not less than 70 percent by 2050, although it is hardly feasible without stopping stimulation of biodiesel production that makes food production non-competitive, and without relaxing restrictions relating to the production of genetically modified crops.

It could be a solution for the target area of this project if they increase the proportion of local products and develop regional marketplaces as soon as possible. Organic farming in locale could prevent the catastrophic consequences of a potential global food crisis in the region for the next 40 years. The proportion of arable land in agricultural areas should be increased. Speculative impacts and the influence of foreign interests should be minimised. Food production must not serve energy production even in the future. The territory of energy and food plantations in the region must be harmonised. In order to ensure food safety, agrarian society must be preserved; the production-cultivation knowledge base must be protected and developed.

II. Development strategy of sectoral commerce

1. Targeting

Considering the objectives of this project and analysing the current situation of agriculture and food industry in Vojvodina and the Southern Great Plain, the only solution for breaking free from the present situation is in agriculture and food industry based on cooperation, as well as in the development of cross-border trade. This objective has been divided to the following partial goals:

- Development of cross-border trade based on the strengthening of local economy
- Developing agribusiness in the border region in order to utilise economic, infrastructure and human resources capacities
- Mobilising internal resources in order to capitalise production and sales capacities
- Improving income attracting capacities of the region with the development of trade sector

All four partial goals have common background, which is the increase of trade and movement of goods relating to agriculture and food industry along the Serbian-Hungarian border. We have to achieve movement of all of the agricultural products, final products, and input materials of production and manufacturing over the border by creating fundamental conditions. For this it is necessary to know factors and capacities of production of raw materials, as well as the manufacturing, logistic and trade capacities of the two sides.

It is especially important to demolish the border as a limiting factor, which will be, knowing Serbia's current status outside the European Union, a complex and demanding task. This process is not the task of this project or these project partners. Results can be expected only after the alteration of legislation in the Republic of Serbia, resulting from negotiations between Serbia and the European Union.

The strategy developed within this project can be an appropriate framework to developing institutional relations and connections between producers, manufacturers and dealers, which could be properly utilised in agricultural co-operations after the administrative boundaries of cooperation between the two countries are demolished.

Until then, these relations should bear fruit in preparation with results that help all of production systems, food safety systems and different logistic systems become harmonised, but it is inevitable to mobilise and better utilise currently dormant inner resources.

In the preparatory period the emphasis should be on training farmers, and here emerges Hungary's almost a decade-long experience, the transfer of which is quite necessary for Serbian farmers, who do not know production regulations of the European Union, nor the methods, background and quality assurance regulations of food industry.

2. Strategy development

For the realisation of the above mentioned system of goals we have to determine an institutional framework, which could develop these planned activities to detailed projects and can resolve the execution of these projects, their financing and follow-up. The following strategic system is necessary for this:

- Development of horizontal and vertical co-operations: horizontally they are cooperatives, vertically they are clusters.

In Serbia and Hungary, similarly to many other countries, it has been realised that for developing the economy it is not enough to use former economic planning practice, but following the practice of developed countries, new methods, development and economic development practices should be utilised, which require similar, or often even less resources, resulting in considerable improvement and enabling faster structural change.

The simplest and relatively capital saving solution for the burning problems of farmers is establishing cooperatives. On the one hand, it facilitates problems with size economy on supply-side and with the sale of goods, while on the other hand, it treats even problems with holding structure and market position, even if it cannot resolve them.

Following tried and tested solutions from Europe and other parts of the world, it is necessary to establish Producer and Marketing Cooperatives (PMC) for purchasing, organising production and sale of goods. Such cooperatives resolve the lack of capital to an extent, with joint funding, common procurement, joint use of equipment and reducing production expenses. They also facilitate entering the market, as members can produce marketable products if they follow good agricultural practice, quality assurance and the common solutions for marketing problems.

Preconditions of establishing new types of co-operatives

Currently the biggest problem of the operation of agricultural cooperatives is that none of them operates based on basic principles of cooperation. If we analyse the operation and management of Serbian cooperatives in Vojvodina, we see that there are “state” cooperatives, where employees have management rights while the member farmers have not. In case of “private” cooperatives the operation is similar to an enterprise and they do not follow the principles of cooperation. Equally important question is the unresolved status

of the cooperative's property, which can obstruct developments and often even the operation.

For resolving these problems and providing necessary background for developing cooperative sector, the Serbian law on cooperatives was passed in 2006, regulating the following questions:

- founding cooperatives
- legal status of their members
- management and organs of cooperatives
- their operation and assets
- funds, dividing profits and financing losses
- keeping business books and compilation of financial statements
- termination of cooperatives
- association of cooperatives
- screening cooperatives

According to the law, cooperatives are based and operate on voluntary principle. Further principles are open membership, equality, democratic system, equal right to manage, providing information and trainings to members, and domestic and international relations between cooperatives.

The original capital of the cooperative as a legal entity is the founders' stake. This stake can be in cash or not, and the amount of the least stake is defined by cooperative rules. The founder has ownership over the cooperative's assets in proportion with his/her stake.

The functional rules are defined during the foundation. The statute defines beside the name and circle of operation, other rules also, like the members' rights and obligations, the amount of original capital, the amount of stake, the distribution of profits and the inside organisation of the cooperative.

Member of the cooperative may be an individual or a legal entity that pays in the stake. Every cooperative must keep book on its members, which is available to all the members and authorised third parties.

One of the law's main functions is to define the way of managing. The right to manage belongs to every member, having one vote each. The exceptions are those members, who have bigger role in the operation, having 3 votes maximum.

Organs of cooperatives: general assembly, management board, manager and board of supervision. They make decisions with the majority of participant if law of the status do not dispose differently.

Assets of cooperatives are the all the founders' stakes and cash, securities and means of production obtained during their operation. The cooperation is responsible with its entire assets and operates in its own name on behalf of its own account or the members' accounts.

Profit is divided according to the general assembly's decision after annual settlement is accepted. Firstly the losses of previous years must be covered from the profit, and then follows the necessary reserves, and only the remainder is divided as net profit among members according to their stakes' share.

Books are kept and financial statements are prepared according to the relating laws and the internal regulations of cooperatives.

The operation of cooperatives is supervised by cooperative auditing service. It can be a cooperative or company that has got the permission of the authorised ministry. Audition is obligatory for every cooperative, and it can be regular or exceptional. If a cooperative misses audition, its liquidation will be initiated. After auditing the auditor prepares a report with his opinion and sends it to the ministry and the given cooperative.

Strategy for developing clusters

In Serbia, similarly to many other countries, it has been realised that for developing the economy it is not enough to use former economic planning practice, but following the practice of developed countries, new methods, development and economic development practices should be utilised, which require similar, or often even less resources, resulting in considerable improvement and enabling faster structural change.

Clusters are based on connections between firms. The connections can be common or complementary products, same technology, need for similar natural resources, need for certain professions and/or sale channels. The system of connections between companies is the first requirement for establishing a cluster. The second requirement is large concentration of firms from the same industry within a certain territory. The third precondition of founding a cluster is to have working relations with scientific research institutions for providing new ideas and innovations.

Unfortunately, we do not have such an example, which applies the characteristics of every region, but there is a so called general model, which serves the foundation of clusters

and involves important development factors and phases and reckons with the scarcity of resources and the special needs.

Successful operation of a cluster does not only depend from the success of certain companies, but also from their cooperation within a unified organisation. Thus it must be highlighted, that though a company's continuous development is necessary, but not enough precondition for the cluster's success, which requires integrated management, organisation, planning and development.

Integrations in the form of clusters have three main parts:

- Defining the strategic plan and outlining the vision – establishment and development plan, preparing adequate atmosphere, which directs changes towards integration.
- Integration and development of basic economic processes – realisation of the cluster's and the companies' core functions.
- Development of a modern information system – the core supporter of the integration process.

Certain clusters can resolve their financing over membership fees, but it is usually characteristic to clusters that they search for financial sources to maintain their operation. Regional support can be a long-term solution – through providing financing for several years.

If we formulate the question – after everything said – why there are no clusters in undeveloped regions, which could increase competence of the region, the answer may be the high complexity of clusters' organisation and development.

3. Detailed presentation of strategy elements

- Production of traditional products founded on the region, their delivery to local and external markets. Establishment of local processing plants and chains of stores, their development and making the system of labelling regional products.

It is necessary to take into consideration local endowments, traditions; reveal local values and competence; prepare food cadastre and value inventory; map local potentials; make a list of local food-industry actors and determine drawing branches of agriculture. For developing local products, it is essential to help organisation by value chains, which beside sales and promotion involve processing, storing and transport activities as well – vertical approach. Developing suppliers' and buyers' networks is key element of this process. Here

belong local market development, local marketing activities and the establishment of local food brands as well.

- Adequate utilisation of local natural endowments, employing local people for achieving adequate employment rate.

Without the enthusiasm, conscious behaviour and active participation of local actors, local agribusiness cannot be intensified, strengthened, improved in a sustainable way. So those activities are especially emphatic that are aimed at developing consumers' awareness, the habit of conscious consumption. This can create local market and collaboration between local enterprises. It is indispensable to strengthen local identity (especially among the young) and the preference of local resources, products, services, knowledge, as a general rule. Local economic actors, involving municipalities, should prefer local products, services and should employ local people. Another element of forming the approach is the entrepreneurial spirit, improving willingness to doing business, since – even if it was forced – self-employment can be answer to continuous decline and huge unemployment.

This segment of the strategy aims at human resource development of local producers and food-industry companies over flexible trainings. The goal is teaching such skills that improve the professional quality of the farm, enterprise. This involves beside general entrepreneurial, economic and financial knowledge, the current topics and forecasts of the given profession, as well as contents from local history. Professional training should, if possible, adjust to the needs of local economy teaching those professions, which are important in the given region.

- Cooperation between producers and their organisations in production and marketing, exploiting trade opportunities in the border region.

Community development is of core importance, though it is a time-consuming process, but results in strong community feelings, willingness to collaborate and ability to manage conflicts. Common planning also contributes to team spirit, strengthening of self-control, solidarity and tolerance. For farmers and manufacturers from the two countries, relationships should be established first, and later based on these relations, production and economic aspects of cooperation can also be exploited, realised both in horizontal and vertical integration, and forecast even cross-border trade after the administrative barriers are demolished.

- Making sale chains the shortest possible in order to preserve most of the income for enterprises in the region

There are different forms of territorial economic cooperation: production and sales cooperatives, clusters, suppliers' networks, as well as thematic routes and conscious connection of certain sectors, and organisation by chains of interests. Local thematic routes based on local agribusiness and gastronomy also belongs here. If these systems are successfully developed and managed by farmers directly, then most of the profit will appear in local producers' incomes.

- Revealing such market niches where products with high added value can be sold successfully, motivating procurement of input materials in the regional market near the border.

Development of such local food products together with their marketing that are intended exclusively for the international market. These are special local products with high added value, excellent quality and uniqueness. There is chance for purchasing input material in gross at preferential prices in case of both these and other products. It can be a good example of cross-border trade, from which producers of both countries may gain, only the administrative obstacles must be eliminated first.

- Developing common advisory network and informational monitoring system.

The general objective of advisory networks is to inform and teach agricultural producers in order to increase their income and improve their business management skills. Special goal is to help them solve their production problems and organisational, economy questions of farm development, as well as to contribute to rural development in their environment, preserving the environment and resources. Development steps should be based on the Hungarian advisory and monitoring network, since the Serbian system is much less developed. The Hungarian system takes into account the values of the European Union, has a wide-spreading background and is better embedded, while in Serbia the system was initiated from above.

- Insisting on collaboration between local decision-makers and producers for achieving commonly set goals.

Here are those programmes that are managed and implemented by municipalities being the investors. Basic community supply systems should function in common property and management, since it would have economy development effects locally. These are opportunities for implementing renewable energy and investment stimulating programmes. Local agriculture may be developed and alternative incomes may be realised with complex energy programmes. Giving impulse to municipality-owned enterprises is beneficial for the community.

- Ensuring food safety, introducing own regional standards for premium category products above EU and national regulations.

Beside the introduction of the EU and national food safety regulations, regional food quality standards should be developed. As we said above, it is necessary to develop traditional products and product groups, characteristic to the region. For a farmer who wants to enter this circle not only prescriptions of exterior characteristics, but interior and quality prescriptions are also obligatory. These rules should be developed with the collaboration of local farmers and manufacturers and the improving profession.

- Developing common agricultural marketing system based on local labelling system of products.

Local product development activities should be handled in close connection. This programme involves image development of local products, setting the specialised shop of local products (locally, in towns nearby or in the Internet) or placing shelves of local products in stores nearby. Here is the wide range of marketing tools as well: food promotion on village feasts, festivals, in towns and establishment of model farms that can be visited. There is the opportunity of participating on markets in neighbouring towns. With the help of market research, some international channels can be determined for marketing local products regionally or internationally.

- Founding two model farms on both sides of the border.

In order to simulate putting into practice of the planned activities, two model farms should be established on both sides of the border. These can be already existing business units where production system and infrastructure should be transformed according to adequate rules and principles. Both farms operate in their own environments. Based on received

feedback, experience and results, the system can later be implemented more widely in both countries.

4. Necessity and development of common statistical and monitoring system

Agriculture and relating food industry are determining the economy in both regions. Agribusiness is an endowment, potential and comparative advantage in both regions. In case of certain social-economic problems of the two regions, only the development of agribusiness can be effective.

The EU integration process has started in Serbia, within which beside legal harmonisation, reform of administration, harmonisation of economic and financial policy and implementation of EU standards, there will be serious changes in the field of development policy as well. It is also necessary to harmonise agricultural statistics and to prepare for implementing food monitoring system in Serbia.

Territorial and economic compatibility should be ensured in the Hungarian-Serbian border region, since this is a professional, political and business interest in both regions.

The target areas of special programmes within the Danube Strategy are irrespective of state borders, providing direct and indirect results in community, regional and economic development. Furthermore, other countries of the Danube Region outside the EU may also participate in programming and the implementation. A developed agribusiness statistical and monitoring system in both regions could be basis for implementing trans-national programmes of common development in the fields of agriculture, food industry and trade. A database with dynamic data series and cadastres of business subjects could provide necessary raw information for further planning, realisation of new programmes and projects.

It can safely be stated that in the process of rebuilding the economy after the crisis, clusters will be the drivers of the economy. Predicted tendencies of the next decade: connection and collaboration of industrial and knowledge clusters, process of crossing regional and national borders, establishment of so called World Class Clusters – these super clusters will probably outgrow statistical/planning regions.

Regionalism is being intensified. Because of hectic global agribusiness and food trade, and in order to decrease food dependency and enable traceability, development of regional markets has priority to forming international marketing channels or filling market niches.

Necessary tasks

The survey and documentation of agribusiness actors is not a one-time activity. Regional colleagues should update data constantly, and register potential changes at farmers and enterprises. Data entry of new participants of the system is also necessary.

The questionnaire and data sheet as well as the instructions should be revised every year. Processing feedbacks, comments received from data gathering and the operation of the electronic sale system, and possible corrections based on them are indispensable for continuous operation.

Tasks of the system

Continuous update of the database, processing and evaluation of data. The same questionnaire and data processing method should be used in both regions for providing compatibility. There is a complete agricultural survey in Hungary every ten years, done by the Central Statistical Office. Since there is no such system in Serbia, therefore the monitoring system should adopt to the established survey system in Hungary.

The survey documents should take into consideration methods applied in Hungary. If the system of complete agricultural survey will be introduced in Serbia as well, then the survey documents of this programme should be based on common denominator of the two systems. It is practical to present the results and experience of the programme to the Serbian ministries of agriculture and industry in order to influence the development of sectoral policies for agro-statistical compatibility of the two countries.

The database should fulfil the following requirements:

- filters for presenting active economic subjects
- dynamic database, constantly updated, actualised
- modular system, capable of integrating newer statistical data groups
- bilingual
- automatic procession of data, execution of queries, graphical presentation of the results
- the graphic interface must be accessible online to anybody
- RSS compatible
- RSS connection to local and regional databases

- four separate interfaces: one public, accessible to anybody; one for uploading information with registration system; one interface for regional managers accessible with their own entry codes; administrative interface
- divide agribusiness into supply, demand and trade spheres
- divide actors on those who perform agricultural basic activities and on those who produce added value
- typology of basic agricultural producers, analysis of production sphere
- processing data on agricultural networks, integrations, cooperatives by business companies
- mapping agricultural service providers
- registration of demand-side food industry actors, retail and wholesale capacities, marketplaces, business units consuming huge amounts of food (e.g. restaurants, kitchens, schools etc.)
- all the parameters should be recorded at every sector and actor, and the database should present the relationships, the sales channels of every certain participant

Continuous tracing of duty, veterinary and plant hygiene regulations. For the case of Serbia's EU accession we must be prepared for modifications in the quality control mechanisms, the introduction of product traceability and monitoring system. Tariffs and hygiene regulations in domestic and international trade are constantly changing in case of some products, depending on market movements and the international trade.

Informative portal on common state and regional subsidies. Subsidy systems are also dynamic categories, being revised by the authorities at least once a year. Additionally, changes in financial-supporting funds and the macroeconomic situation also influence the system of subsidies.

Development of a common interregional food trade monitoring system.

Organisational structure

The backbone of the organisation is the central office and the regional offices, interpreted as network centres. The central office determines the tasks; performs their execution, control and monitoring. It manages the networks, performs professional-diplomacy tasks and leads the network's further development. Colleagues of regional offices are selected on

professional basis, being graduates who know the given local environment and are highly competent.

The monitoring system should have a network of external partners as well. It involves connections with authorities, professional organisations, other agricultural cooperatives, state organs. Gathering secondary data is also important, since monitoring must be based on primary data and external, secondary data at the same time.

5. Mapping trans-regional or cross-border cooperation potentials within related business sectors

Cross-border cooperation may by no means be based on mass production, mainly referring to the production of cereals and other grain crops of fodder. There are no adequate regulations for that, and the size of holdings is also below the profitable level. Furthermore, since these are strategic crops, it is not reasonable to increase the quality and quantity of production over cross-border co-operations.

We have to enter such market niches where knowledge, skills and technical conditions of local small producers enable them to achieve increased revenues over added value.

In our opinion, there are several such branches, which could reach additional production volume growth over cross-border joining of the Southern Great Plain Region and Vojvodina. Moreover, there are some development projects, with the implementation of which we can exploit great potentials over the synergy of complementary advantages.

1. Complex overview of the region's agriculture, its horizontal territorial and vertical branch system, mapping its potentials, establishment of the current strategic agricultural and rural development programme.

The agricultural character is a traditional characteristic of the region that determines organic identity of the area and its inhabitants.

This survey is necessary as an answer to economic and social effects of globalisation; saturation, disproportions and anomalies of EU's agricultural and food industry markets; qualitative and quantitative consequences of food safety problems; the effects of extreme weather conditions and the dramatic, hectic changes in food supply in the world. The background data is available from the research summary of the Agricultural Economics Research Institute from 2008, as well as from detailed

data of the Hungarian Central Statistical Office. Furthermore, this survey can be based on the research databases of agricultural, biology, biotechnology and agribusiness research and development institutions from the region. Similar surveys of the agricultural complex are initiated by agricultural chambers as well as the cross-border partnership programs between Hungary, Romania and Serbia.

2. For producers there are great potentials both in the fields of organic farming and forcing vegetable production. The intellectual centre of Serbian organic farming is in Subotica, where the concentration of such farms is expressed, while in Hungary the sandland is one of the main forcing vegetable production territories. Everything is given to exploit experience and relationships of the past fifteen years. There are adequate, controlled lands and production conditions. In case of organic farming there should be separate organisational units and all necessary theoretical and material support should be provided to farmers. By current size of holdings only labour intensive branches can help this region. Forcing vegetable production in foil and glasshouses is such branch, though this can involve even flower growing. Utilising given natural conditions and the experience of production and marketing in neighbouring Hungary, numerous opportunities will emerge in this branch. There are many small farms, which could rapidly begin production of organic food after adequate training and capital injection, this way providing income for the whole family.
3. Both in Hungary and the European Union bio-energy production has become popular due to EU regulation that requires development of alternative energy resources and mixing bio-fuel derivatives with mineral fuels. Hungary is far in front of Vojvodina in this respect, in tune with the EU undertakings. Though environmental conditions in Serbia do not differ from Hungary, so the production of alternative energy sources is possible there as well. Of course, for exploiting such potentials, state support must be provided in the form of guaranteed price and terms of buying up.
4. Production of energy crops, utilisation of agricultural wastage, production and use of biogas present significant potentials for heat and electricity production both at regional and country level. There were advanced researches in this subject in

Subotica already at the beginning of the 1980s. Similar researches are done even nowadays, but the realisation is limited only to heating family house using soybean and corn-stalk and straw.

5. There is a wide scope of action in the field of improving manufacturing and marketing of products. Currently the difference between producers' and consumers' prices comes down outside agriculture. In order to prevent this, farmers should create the entire product path, from the buyer and manufacturer to the marketer. It is obvious that this is not feasible on all product paths, since in case of strategic crops like cereals and oil crops these paths have already been established, but in case of new, high-quality and special organic products, this potential must not be missed.
6. Developing the system of test plants for cross-border production integration. It is inevitable for planning, realisation and supervising agricultural policy measures, to possess current and reliable information of agriculture as a whole, and of every important group of production plants. There is no centralised information system of test plants in Serbia now, which could provide practical, exact information for the above mentioned activities. In order to provide information necessary for developing the Common Agricultural Policy of the European Union, every Member Countries operate a farm information system based on collecting representative data. Member Countries are obliged to supply this information to the European Commission. In the region, there is the possibility of developing a pilot system of test pants that will reflect and gather the features of the two countries and the European Union. During the development of data system of this test plant network, data should be considered both the European Commission's definition of tasks to the FADN, and the Serbian agricultural policy objectives. After a trial period of operation, project results can be extended both to other regions in Serbia and to other border regions in the EU or to support cooperation with third countries.
7. Preparing and coordination of professional development of the complex drainage and flood control and environmental partnership programme in the Sandland, divided by the Serbian–Hungarian border. The Southern Tisa Valley Identity Region divided by the Serbian–Hungarian state border is considered globally for a region rich in water (since two rivers with high water output supply it with water, the

Danube and the Tisa River, and it has significant underground water reserves as well), but seasonally and locally it is often water-poor and even (the two major rivers Sand Ridge) it is highly exposed to the risk of desertification (on the Sandland running through the hilly ridge between the rivers).

For handling the severe water supply situation in the region, it is necessary to develop and urgently implement a water management conception, which is large-scale, precise and definite and of wider regional character and scale, in harmony with the priorities of the Danube Strategy.

The basic presupposition of this programme concept is sustainability and retaining water in the long-run – by optimal handling of numerous regional/local water management interests that are often opposing each other.

Fundamental questions of developing a conception that covers and treats uniformly the whole wider region are the following:

- Water management, drainage and flood control:

Water withholding treatment of water output of the rivers between ever higher dikes. Development and operation of small and large integrated regional water management systems. (The Danube-Tisa-Danube DTD channel system for water management, navigation and watering, with 130 transfer and/or reversible pumping stations could be an example to Hungary even in its current poor technical condition.)

- Drinking-water bases, wastewater treatment, environmental protection:

The question of drinking-water supply in the region must be revised, since in many cases – especially in Northern Vojvodina – water supply is based on extensive and wasteful exploitation of underground water bases (which is disposable only in limited amount and it is renewed very slowly). At the same time, wastewater treatment in smaller settlements must also be resolved, since (beside treatment of solid waste) this is the question of the hour for preserving natural and man-made environment and of receptive living waters.

- Building water-management infrastructure:

The potentials of infrastructural development in river control for drainage and flood control purposes, the question of channels and collecting water reservoirs, resolving irrigation at industrial and SME level, all should be revised. Channels should be widened for navigation purposes and to utilise energy potentials of the two big rivers

and the channel system between them. The conflicts between national economy, natural preservation and environmental protection aspects of these enlargements must be handled with compromise the way that the region's economic resources should not be overtaxed.

- Resources of thermal and medicinal water:

The technology, economics, marketability and environmental potentials and constraints of actually exploitable and available underground depth water resources must be revised, for their environment-friendly agricultural, medical, energy and tourism exploitation. A realistic long-term utilisation strategy concept should be formulated and developed with regional approach.

There have been several substantial initiatives recently for synchronised resolution of water management problems at wider regional level.

- For developing this program, it is inevitable to reveal ownership, authority and functional structure of the Sandland, determine social, economy and professional water management factors, ensure transparency of their complexity and establish a partnership network.
- Another essential pile of the program is the professional preparedness, functionality of the relevant institutions in water management.
- For developing the professional concept of the program, it is necessary to confront, harmonise, integrate and mix all the former surveys, analyses and proposals concerning water management on the Sandland.
- It is also indispensable to socialise, popularise and discuss the planned concept with the members of Sandland Partnership Network, in order to offer connection opportunities to municipalities, micro regional organisations, community and economic actors.
- This complex program could be an especially important revitalising factor of the Sandland's agriculture, population, communities and SMEs, all of which are facing serious problems.

Literature:

- Buday-Sánta Attila: Agrárpolitika-vidékpolitika; A magyar gazdaság és az EU – Az EU agárrendszere a gyakorlatban

- Fertő Imre: Az agrárkereskedelem átalakulása Magyarországon és a Közép-Kelet Európai országokban
- Dr. Gábor Judit – Arató Katalin(1984): A KGST- országok élelmiszerkereskedelmi kapcsolatai és egyéb együttműködési formái a fejlett tőkés országokkal
- Dr. Gábrity M. I – Ricz A. (2006): Kistérségek életereje – Délvidék fejlesztési lehetőségei, RTT – Szabadka,
- Gulyás László (2002): A Vajdaság gazdasági életének jellemzői az első Jugoszláv Állam keretei között. Határok és az Európai Unió. Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia, Szeged
- Novković, N. (2003) Pravci razvoja malog biznisa u agroprivredi Vojvodine, Ekonomika preduzeća 3-4, Savez ekonomista Srbije, Beograd, 128-132.
- Novković, N. (2003): Program privrednog razvoja AP Vojvodine (II DEO EKONOMIJA – AGROKOMPLEKS), Elaborat (94-102), Izvršno veće AP Vojvodine, Novi Sad.
- Sefcsich, Benak (1983a): Proizvodnja i energetska valorizacija biogasa, Bratstvo Subotica i Institut za gradjevinarstvo Subotica,
- Sefcsich, Cinkler, Benak (1983b): Energetska valorizacija biomase, Novi Sad, Naučna konferencija, 1983.10.30.
- Marina Todorović (2002): Agricultural transformation of border areas in Serbia and the proposal of crossborder cooperation. Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia, Szeged 2002. 480–483. p.

Project's and other document's

- A palicsi meteorológiai állomás adatszolgáltatása
- Az élelmiszerek nemzetközi kereskedelmének helyzete és tendenciái – 1971, Élelmiszeripari Gazdaságkutató Intézet
- Az Európai Közösséget Létrehozó Szerződés (2.)
- A Tisza Mente Társadalmi és Gazdasági Fejlesztési Terve, Ujvidek, 2008. február
- Agrárgazdasági tanulmányok (AKI): Az élelmiszerfeldolgozó kis- és középvállalkozók helyzete, nemzetgazdasági és regionális szerepe
- Az élelmiszer-kiskereskedelem beszerzési és árképzési politikája
- Az élelmiszeripar strukturális átalakulása 1997-2005-ig
- Élelmiszerbiztonság a nemzetközi kereskedelem tükrében
- Élelmiszerszabályozás és a feldolgozott mezőgazdasági termékek (Non-Annex I. rendszer) kereskedelmének szabályozása az Európai Unióban – Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium
- Izvršno veće AP Vojvodine (2006): Program privrednog razvoja AP Vojvodine – novelirana ex post analiza privrede Vojvodine, Novi Sad.
- Nacionalni program za poljoprivredu za period 2010 -2013 – Sl. Glasnik RS 83/1-2010
- Novković, N. (Ur.), (2007): Strategija razvoja poljoprivrede i sela AP Vojvodine, projekat, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
- Program prekogranične saradnje Madjarske i Srbije u okviru IPA 2007 -2013
- Projekat regionalnog plana razvoja AP Vojvodine. Novi Sad, 2003

- Savetodavni centar BELOX, Beograd,
- Somogyi S. és munkatársai (2010): The structural characteristics and potentials of human resource development regarding to EU accession in the north region of the Autonomous Province of Vojvodina, Vojvodina – CESS, Novi Sad, RTT- Szabadka, 2010
- Studija konkurentnosti privrede Vojvodine, Vojvodina – CESS Novi Sad, 2009
- Strategija razvoja poljoprivrede Srbije, Sl. Glasnik RS 53/05 i 71/05
- Statistički godišnjak Srbije 2005. 32–33. p.
- Statistički godišnjak Srbije -2010, Beograd
- Vajdaság Autonóm Tartomány regionális fejlesztési tervének projektuma. AT Végrehajtó Bizottsága, Újvidék, 2003. 30–33. o. – azon belül pedig a Vajdasági Gazdasági Kamara dokumentációja
- Zakon o poljoprivrednom i ruralnom razvoju Srbije, Sl. Glasnik RS 41
- <http://www.vibilia.rs> (Agrarni program Autonomne Pokrajine Vojvodine)
- <http://www.minpolj.gov.rs> (Podsticaji za poljoprivredu Srbije)
- <http://brandmagazin.com> (Vámmentes kereskedelem Szerbia és Oroszország között)
- www.sci-u-szeged.hu (Strategija Euroregije DKMT)
- www.vpop.hu
- www.foldbroker.hu

Long abstract

The SPF Network project supported by EU's IPA program want to point out that Vojvodina and the Southern Great Plain are territories strongly depending on agriculture and food industry, the rise of which regions could be based only on cooperation between the two countries, primarily in the fields of agriculture and food industry.

The Project shows that relations between the two countries, the two observed regions are still very limited in this sector of the economy, while there are so much the potentials still not capitalised.

The aim of this Project is to present sectoral characteristics of the two regions and the conditions by which cooperation could be established between them.

The project recognize development projects, with the implementation of which we can exploit great potentials over the synergy of complementary advantages:

1. Complex overview of the region's agriculture, its horizontal territorial and vertical branch system, mapping its potentials, establishment of the current strategic agricultural and rural development programme.
2. For producers there are great potentials both in the fields of organic farming and forcing vegetable production. The intellectual centre of Serbian organic farming is in Subotica,

where the concentration of such farms is expressed, while in Hungary the sandland is one of the main forcing vegetable production territories.

3. Both in Hungary and the European Union bio-energy production has become popular due to EU regulation that requires development of alternative energy resources and mixing bio-fuel derivatives with mineral fuels.

4. Production of energy crops, utilisation of agricultural wastage, production and use of biogas present significant potentials for heat and electricity production both at regional and country level.

5. There is a wide scope of action in the field of improving manufacturing and marketing of products. It is obvious that this is not feasible on all product paths, since in case of strategic crops like cereals and oil crops these paths have already been established, but in case of new, high-quality and special organic products, this potential must not be missed.

6. Developing the system of test plants for cross-border production integration. There is no centralised information system of test plants in Serbia now, which could provide practical, exact information for the above mentioned activities.

7. Preparing and coordination of professional development of the complex drainage and flood control and environmental partnership programme in the Sandland, divided by the Serbian–Hungarian border (Water management, drainage and flood control; drinking-water bases, wastewater treatment, environmental protection; building water-management infrastructure; resources of thermal and medicinal water.